T.C
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI
FELSEFE PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

ARİSTOTELES FELSEFESİNDE ZAMAN KAVRAMI

Sevcan GÜLDALI

Danışman
Prof. Dr. Doğan GÖÇMEN

İZMİR-2024

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAY SAYFASI

Üniversite	: Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı	: Sevcan GÜLDALI
Öğrenci No	: 2021800056
Tez Başlığı	: Aristoteles Felsefesinde Zaman Kavramı
Savunma Tarihi	: 29/07/2024
Danışmanı	: Prof.Dr. Doğan GÖÇMEN

JÜRİ ÜYELERİ

Ünvanı, Adı, Soyadı	Üniversitesi	İmza
Prof.Dr. Doğan GÖÇMEN	-Dokuz Eylül Üniversitesi	.....
Prof.Dr.Hakan ÇÖREKÇİOĞLU	-Dokuz Eylül Üniversitesi	.....
Prof.Dr.Ali Osman GÜNDOĞAN	- Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi	.....

Sevcan GÜLDALI tarafından hazırlanmış ve sunulmuş olan bu tez savunmada başarılı bulunarak oy birliği( ) / oy çokluğu( ) ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Asuman ALTAY
Müdür

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Aristoteles Felsefesinde Zaman Kavramı” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih
…/…/2024
Sevcan GÜLDALI
İmza

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi
Aristoteles Felsefesinde Zaman Kavramı
Sevcan Güldalı

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe Anabilim Dalı
Felsefe Programı

Felsefenin başlangıcında temel araştırma sahası olan doğa, Aristoteles'in uzun ve bilgi yüklü felsefi külliyatının yegane kaynağını oluşturmaktadır. Doğanın tanımını yapabilmek adına, doğaya dair olanların bilinmesi Aristoteles felsefesinin temel uğraşlarından biri olarak görülmektedir. Doğa ise Aristoteles felsefesinde devinimin gerçekleştiği mekan olarak düşünülmektedir. Doğa ve devinim arasında kapsayıcı olan ve tüm varolanların ontolojik tarihini ortaya koyan kavram olarak zaman, Aristoteles felsefesinde devinimle ilişkili olarak kavranan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Zamanın kendine has ve varlığı kapsayıcı olan doğası, hareketi mümkün kılan ilkelerle ilişkili düşünülmektedir. Aristoteles'in kavramları farklı kimlikle ele alarak yaptığı doğa araştırmaların bir bütünü sayılabilecek "*Fizik*" yapıtında, zamanı bir doğa fizikçisi kimliğiyle yine doğada varolan somut ve fiziki hareketi açıklamak adına kavramsallaştırdığını görmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Aristoteles, Doğa, Oluş, Devinim, Hareket, Değişim, Yer, Boşluk, Sonsuzluk, Zaman, Zamandaş, An, Sayı.

ABSTRACT

Master's Thesis
The Concept of Time in Aristotle's Philosophy
Sevcan Güldalı

Dokuz Eylül University
Graduate School of Social Science
Department of Philosophy
Philosophy Program

Nature, which was the main field of research at the beginning of philosophy, constitutes the sole source of Aristotle's long and informative philosophical corpus. In order to be able to define nature, knowing what is related to nature is seen as one of the main endeavors of Aristotle's philosophy. In Aristotle's philosophy, nature is conceived as the space where motion occurs. Time, as a concept that is inclusive between nature and motion and that reveals the ontological history of all beings, appears as a concept that is comprehended in relation to motion in Aristotelian philosophy. The unique and all-encompassing nature of time is thought to be related to the principles that make movement possible. In Aristotle's work "Physics", which can be considered as a whole of his investigations into nature by handling concepts with different identities, we see that he conceptualizes time as a natural physicist in order to explain the concrete and physical movement that exists in nature.

Keywords: Aristotle, Nature, Becoming, Motion, Movement, Change, Space, Void, Infinity, Time, Comtemporary, Moment, Number.

ARİSTOTELES FELSEFESİNDE ZAMAN KAVRAMI

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ii

YEMİN METNİ iii

ÖZET iv

ABSTRACT **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**

KISALTMALAR **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM
ARİSTOTELES FELSEFESİNDE DOĞA VE FİZİK ANLAYIŞI

1.1. ARİSTOTELES FELSEFESİNDE FİZİĞİN ANLAMI VE ÖNEMİ 4

1.1.1. Aristoteles'in Doğayı Bir Fizikçi olarak Ele Aldığı Eserleri 6

1.1.2. Aristoteles'in Fizik Eseri 8

1.1.3. Aristoteles'te Doğa 10

1.1.4. Aristoteles'te Nedenler Teorisi 14

1.1.5. Aristoteles'te Doğada Gerçekleşen Devinim ve Değişim 25

1.1.6. Sonsuzluk 32

İKİNCİ BÖLÜM
ARİSTOTELES'İN FİZİK'İNDE ZAMANIN MANTIKSAL KURGULANIŞI

2.1. HER ŞEYİN VAROLMA KOŞULU OLARAK YER 36

2.2. MÜMKÜN OLMAYAN BİR KATEGORİ OLARAK BOŞLUK 44

2.3. ŞİMDİ'DE DÜĞÜMLENEN ZAMAN 50

2.3.1. Zaman ve Zamandaşlık 53

2.3.2. Aristoteles'te Varlık ve Zaman Açısından Önce ve Sonra 55

2.3.3. Aristoteles'te Zamanın Parçalanışı 58

2.3.4. Değişimin Kavratıcısı Olarak Kendinde Zaman 60

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ARİSTOTELES'İN DOĞA FELSEFESİNDEN HAREKETLE ZAMANIN KAVRAMSALLAŞTIRILMASI

3.1. *KATEGORİLER*'DE NİCELİKSEL BİR ARALIK OLARAK ZAMAN 64

3.1.1. Doğal Olanın Varoluş Bağlamı İçinde Ele Alınan Zaman 69

3.2. DEĞİŞİMİN ANLAŞILMASINDA HAREKETİN SINIRI OLARAK AN 70

3.3. SAYILAN ŞEY OLARAK ZAMAN 73

3.4. BİRBİRLERİNİN ÖLÇEĞİ OLARAK ZAMAN VE DEVİNİM 74

3.5. ZAMAN İÇİNDE OLMAK 75

3.6. ŞİMDİ'DEN BİR ZAMANLARA 77

3.7. GELECEK ZAMANIN BİR PARÇASI OLARAK HENÜZ 78

3.8. ARİSTOTELES'İN *FİZİK*'İNDE DOĞANIN TEMEL İLKESİ *KHRONOS* 79

3.9. ARİSTOTELES'İN ZAMAN FELSEFESİNE YÖNELİK BAZI BELİRLENİMLER 81

3.10. ZAMAN, DOĞRU ZAMAN VE SONSUZ ZAMAN, *KHRONOS*, *KAİROS* VE *AİON* 84

3.11. DOĞAL CİSİMLERDE RUH VE ZAMAN 85

SONUÇ 88

KAYNAKÇA 93

GİRİŞ

Aristoteles (İ.Ö. 384-322) felsefe tarihi içinde adına rastlamadan geçilmeyen ve geçmişten günümüze felsefe tarihinin, temel kavramları düşünmesi bağlamında başvurulan yegane isimlerden biri olmuştur. Yaşadığı Antik Yunan döneminin, toplumsal ve kültürel yapısının bir sonucu olarak ortaya konmuş olduğunu düşünebileceğimiz Aristoteles felsefesi, kapsamı ve araştırma alanı açısından oldukça geniş konu başlıklarına eğilmektedir. Sistem filozofu olarak tanımlayabildiğimiz Aristoteles, doğa ve doğal olan şeyler üzerine yaptığı çalışmalarla felsefe tarihi açısından birçok farklı kimlik kazanmıştır. Bir filozof, biyolog, doğa fizikçisi, mantıkçı, analitikçi, siyasetçi, meteorolog hatta bir deprem bilimci olarak karşımıza çıktığı birçok yapıtı ve çalışması bulunmaktadır. Çalışmalarına bakıldığında uzun bir yazınsal felsefi arşivle karşılaşmaktayız. Çalışmamızın kapsamında ele alınan eserlerine bakıldığında, ünlü yapıtı "*Metafizik*", varlığın araştırılması adına töze yönelik soruların sorulmasıyla oluşmuş, varolanın neliğinin detaylı bir araştırması olarak görülmektedir. Doğa üzerine, doğaya ait kavramları detaylı bir şekilde ele aldığı "*Fizik*" yapıtında ise devinimin, nedenlerini araştırdığı görülmektedir. "*Oluş Ve Bozuluş*", devinimin bir türü olarak varlığın temel hareketi olan varolma ve yokolma ikiliği üzerine eğilmektedir. "*Kategoriler*" ise varolanların temel niteliklerinin bir araştırması olarak okunmaktadır. Bahsi geçen yapıtlarda, temele dayanarak varlık hakkında detaylı bir çalışma yürüten Aristoteles, doğa ve doğa felsefesi araştırmalarına karşı oldukça geniş bir bakış açısı sunmaktadır.

Peki, neden doğa araştırma alanı olarak böylesine bir cevher taşımaktadır? Şüphesiz ki doğa, anlaşılması arzulanan en değerli cevher olarak felsefe tarihinde karşımıza çıkmaktadır. Doğa üzerine çalışmak, varlığı, insanı ve evreni bilmek esas mesele olarak kavranmaktadır. *Arkhe* sorusuyla beraber doğanın fiziki alanda, somut gözlemlere dayanan araştırma süreci, dönemin önemli isimlerinin doğa üzerine çalışmalarının ortaya çıkmasını ve doğada varolan çokluğun içinde birlik sağlayan 'ilke' sorusunun önemini arttırmıştır. Antik felsefe çalışmalarına bakıldığında, doğa filozoflarından başlayarak, evrene ve insana dair merak uyandıran ve açıklığa kavuşturulması gereken kavramların, detaylı şekilde ele alındığı görülmektedir. Doğa

filozoflarının sadece doğada bulunan fiziki ve somut olan şeyleri gözlemlemekle yetinmeyip, toplum ve ahlak üzerine de birçok konuda da önemli çalışmalar yaptıkları bilinmektedir. Tüm bu çalışmaların kümülatif bir sonucu olarak geldiği Aristoteles felsefesinde, doğa ilkeleri ve nedenleri bilinmesi gereken, bu temel ilke ve nedenlerden de asıl doğa felsefesi yapmaya giden bir yol olduğu görülmektedir.

Antik dönemde, doğaya ait olan ve doğal varlıklar içinde yer alan insanın, etrafında varolan her şeyi tanımına kavuşturma arzusu, doğa felsefesinin de soru başlıklarını şekillendirmiş görünmektedir. Aristoteles'in bu sorular üzerinde en dikkat kesildiği başlıklar şüphesiz ki 'devinim', 'hareket' ve değişim' başlıklarıdır. Onun felsefesinde, fiziki doğada gerçekleşen hareketin süreksiz ve zaman içinde olduğu görülmektedir. Değişimi ve devinimi, varlığın öz hareketi olarak kavrayan Aristoteles, potansiyellik ve aktüellik kavramlarıyla çalışmaktadır. Varlığın, sürekli olan hareketi onun tözsel anlamda potansiyel olarak hareketi içsel bir süreçle kavrıyor olmasında yatmaktadır. Aristoteles felsefesinde, ele alınan bir kavramın tek boyutlu bir tanımına rastlamak mümkün görünmemektedir. Öte yandan sorduğu sorular ve diyalektik yapma anlayışı göz önüne alındığında, filozofun kavramları bütünlüklü olarak düşündüğü görülmektedir. Kavramlar, kendilerinden doğan zıtlıklarıyla birlikte düşünülüp, tekrardan ortak bir tanımda buluşmaktadırlar. Bu yüzden Aristoteles varlık açısından, oluş sürecini ve yok oluş sürecini, ki süreç demek hareket demektir, varlığa ait ortak bir doğa olarak belirlemektedir. Tanımı yapılacak şey ne ise onu baştan sona, ontolojik açıdan kurarak, varlığın tarihini inşa ettiği görülmektedir.

Bu bağlamda zaman kavramının önemi de açığa çıkmaktadır. Zaman hem kendine has hem de tüm varlığı saran yapısıyla evrene has yegane bir doğaya sahiptir. Aristoteles'in doğadaki hareketi kavramak adına, varolan açısından devinimin önce ve sonraya göre numaralandırması olarak belirlediği zaman kavramı, devinimle ilişkili olarak varolanın doğasını açığa çıkarmaktadır. Zamanın parçaları arasındaki bağ, varlığın oluş ve yokoluş sürecini kapsamaktadır. Dolayısıyla, zaman hakkında konuşmak varlık açısından, hareket ve devinimin tanımını da yapmaktan geçmektedir.

Çalışmanın birinci bölümünde Aristoteles'in doğa ve fizik anlayışı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışma boyunca doğayı, fiziki açıdan ele alıp, Aristoteles'in izlediği yoldan, doğa ve doğal olana sorulması gereken sorular ortaya çıkarılmaya çalışmıştır. Temel yapıt olarak ele alınan "*Fizik*" ilk bölümünden, üçüncü bölüme

gelinene kadar doğanın ilkeleri ve Aristoteles'in doğa felsefesini anlaşılır kılmak adına, bazı temel kavramlar açıklanmaya çalışılmıştır. Doğa, devinimin gerçekleştiği mekan olarak kavranırken, asıl gidilecek yolun hareket olduğu ve zaman kavramını da hareket bağlamında incelemeye açıldığı görülmektedir.

İkinci bölüme gelindiğinde doğal cismin hareketinin mümkün olmasını sağlayan ve zaman kavramının mantıksal kurgulanışı ortaya çıkaran kavramlara değinilmiştir. Sonsuzluk, yer ve boşluk kavramları hem devinim açısından hem de zaman açısından ele alınmaya çalışılmıştır. Bir yerde olmak demek, bir zamanda olmak olarak kavranmaktadır. Doğal cismin hareketini mümkün kılan şeyler olarak, devinimin sürekliliğini sağlayan kavramlar detaylı olarak ele alınmaktadır. Aristoteles'in kendinden önce varolan doğa filozoflarının, doğaya ait kavramları üzerine hesaplaşmaları ve titiz diyalektiğiyle, zamana kavramına gelene kadar incelikli bir yol izlediği görülmektedir.

Son bölüm olan üçüncü bölüme gelindiğin de ise zaman kavramının fiziki olarak, niceliksel doğası açıklanmaya çalışılmıştır. Zamanın tanımı yapılırken, onun ne olabileceği diğer bir yandan da ne olamayacağı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bölümde, zamanın doğasına baktığımızda şimdiki zaman ve zamanın diğer parçaları arasında kurulan ilişkinin, devinimle bağı düşünülmektedir. Varlığın ontolojik tarihi düşünüldüğünde zaman, önce ve sonra olarak, değişim içinde başlangıcı ve sonu olan süreci ifade etmektedir. Zaman, devinim demek değildir fakat devinimin niceliksel bir türü olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine zaman kavrayışını, Antik Yunan anlayışında barınan farklı zamanla ilintili kavramların tanımları yapılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın temel amacı Aristoteles felsefesinde doğa anlayışını serimlemek ve zamanın bu anlayış içerisinde kendine has yapısını ortaya çıkarmaktır. Zaman kavramı hem her şeyde hem de kendinde bir tanıma sahiplik etmektedir. Dolayısıyla kavramın kendinde barındırdığı zorluklar, daha anlaşılır kılınmak istenmiştir. Çalışmanın bütünün de ise Aristoteles'in izlediği yoldan, zıtlıkların yani açıklanmak istenen kavramın ne olabilir ya da ne olamazlarının düşünüldüğü, temel diyalektik çabayla ortaya konulmaya çalışılmıştır. Aristoteles'in ortaya koymaya çalıştığı gibi basit olandan, karmaşığa, ya da tümelden tikele giden, felsefi olarak ele alınan kavramların sonuna gelindiğinde, sadeleşmiş bir çalışma olması amaçlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ARİSTOTELES FELSEFESİNDE DOĞA VE FİZİK ANLAYIŞI

1.1. ARİSTOTELES FELSEFESİNDE FİZİĞİN ANLAMI VE ÖNEMİ

Aristoteles'in kavramları ustalıkla tanımlarına kavuşturmaya çalıştığı ünlü yapıtı *Metafizik'in* birinci kitabının ilk cümlesinde "*Bütün insanlar, doğal olarak bilmek isterler*"[1] argümanı, şüphesiz felsefenin ve diğer tüm araştırma alanlarının hareket kaynağını oluşturan yegane çıkarımdır. İnsan doğası üzerine yapılan bu belirlenim, insanın ve bilinebilir şeylerin ontolojik ve epistemolojik geçmişinin yüzyıllar süren hikayesini temellendirmektedir. Bu temellendirme üzerinden insanlık tarihine ve bilme serüvenimize indiğimizde, modern felsefeyi Thomas Hobbes ile başlatan iki isminden biri olan Descartes'ın bilim tasnifi çalışmalarında, felsefeyi ağaç metaforu üzerinden kavramsallaştırdığı görülmektedir. Bu kavramsallaştırma şu şekilde gerçekleşmektedir: "*kökleri metafizik, gövdesi fizik, dalları tıp, mekanik ve etikten oluşan bir ağaç*".[2] Modern anlayışın kurucularından olan Descartes'ın bu çıkarımı, felsefenin tanımı gereği insanlığın bilme serüvenindeki değerini ön plana çıkarmaktadır. Bu değer çerçevesinde felsefi bilme serüveni, insan adına hemhal olunan tüm durum, yapı, tanım ve alanları araştırma ve bilme çabasıyla şekillenmiştir. Aristoteles (M.Ö. 384-322)'e göre "*felsefe hakikatin bilgisidir*"[3] tanımı, hakikat arayışı ve insan araştırması çalışmalarını, bütünlüklü bir yoldan ilerletmeye sokmaktadır. Felsefenin bu kapsayıcı yönü ile araştırmalar, dönemsel olarak kültürel perspektifin de katılımıyla, sorulan soruların yönünü belirlemektedir.

Bu bakışın Antikçağ Yunan uygarlığına gelindiğinde, dönüştürücü ve başat bir karakter kazandığı görülmektedir. Antik Yunan kültürel mirası, insanlık tarihi açısından temel dinamikleri, felsefe ve kültür aracılığıyla, modern döneme kadar getirmektedir. Büyük bir oluşunu Anadolu toprakların da gerçekleştiren bu etkin kültür çerçevesinde insana ve doğaya bakış, bilimsel yönünü Antik Yunan'ın büyük

[1]Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, Sosyal Yayınları, 1996, ss.75, 980a 20.
[2]Descartes, **Felsefenin İlkeleri**, çev. Mehmet Karasan, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1988, s.17.
[3]Aristoteles, **Metafizik**, s.146, 993b 20.

düşünürlerinden olan Aristoteles'le karakterize etmektedir. Bilimsel çalışmaların ilerleyişi seyrinde kazanılan karakterin, temel araştırma alanının doğa olduğu görülmektedir. Doğa (*physis*) araştırmaları dönemin düşünürlerinin, kültürel bağlamda oluşturdukları sorular ile yeşermeye başlamaktadır. Aristoteles ise uzun ve bilgi yüküyle dolu olan doğa araştırmaları külliyatına, yeni bir bakış açısı kazandırmaktadır.

Aristoteles felsefesini düşündüğümüzde "*Sonuç başlangıçta saklı olacaktır ve sonunda genişleyip amaçlanan sonu gerçekleştirecektir*"[4] çünkü Aristoteles doğa araştırmasının temelini; varoluşu, başlangıçta görmektedir. Bu yüzden doğa ve doğal olana yönelik felsefi çalışmaları, şeylerin doğasını anlama çabası; oluşun en başından ele alınmaktadır. Dolayısıyla Aristoteles, yalnızca bir sonuç filozofu değildir, bir başlangıç filozofu olarak düşünülmektedir. En ünlü sistem filozoflarından biri olan W. F. Hegel (1770-1831), Aristotelesçi perspektifle düşünerek, büyük eseri *Tinin Fenomenolojisi*'nin (1807) ön sözünde; sonuç ölüdür, demektedir. Bu çıkarım ile Hegel'in ontolojik ve epistemolojik açıdan, süreçsellik kavramını vurguladığını görmekteyiz.

Felsefenin Aristoteles ile beraber önemli ismi olan Platon'un diyaloglar ile kurduğu argümantasyon süreci, Aristoteles ile beraber kendini mantıksal çıkarım üzerinden argüman yapmaya bırakmıştır. Aristoteles aslında süreçsel olanın filozofu yani hem başlangıcı hem sonucu hem de bütünlüklü süreci ele almaktadır. Dolayısıyla süreç kavramı düşünüldüğünde, kendinde yani başlangıçta potansiyel olan, süreç içerisinde aktüel olanı içinde taşır hale gelmiştir. Görülüyor ki Aristoteles'in felsefe tarihine kazıdığı bu önemli yöntemsel bakış, felsefenin bilimsel karakterini kazanmasına büyük katkı sağlamaktadır. Bu durum da felsefeyi bilim yapmaktadır ve diyalog formu ve şiir formundan uzaklaşıp, bilimsel mantıksal olana doğru bir gidiş olduğu görülmektedir. Dolayısıyla da mantıksal cümlede, filozofun niyetinden çok, önermenin bilimsel kanıtını çıkarma ön plandadır.

Aristoteles, ele aldığı yapıtlar, temel sorulardan hareketle oluşturduğu düşünsel pencere ve aynı zamanda geliştirdiği yöntemsel bakış açısı ile doğa araştırmalarında önemli bir isim halini almıştır. Doğa araştırmaları perspektifini geniş bir araştırma alanına yayan Aristoteles, doğada var olan her türlü oluş ve hareketi, temel kavramları

[4]F.M. Cornford, **Sokrates Öncesi ve Sonrası**, çev. A.M. Celal Şengör- Senem Onan, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s.62.

bilme ve doğanın ilkelerini aydınlığa kavuşturma edimiyle şekillendirmektedir. Bu soluksuz araştırma serüvenin içine girildiğinde Aristoteles'in doğal olana bakışının ve ele alışının, ne denli ustalıkla ve incelikle yapıldığı görülmektedir.

Doğanın araştırma alanı olarak büyük bir cevher taşıması, dönemin evren-insan[5] anlayışı üzerine şekillenmektedir. Bu anlayış Antik Yunan'da akıl (*logos*) temele alınarak, evreni ve insanı açıklama çabalarını, tüm araştırmaların kavramsal çerçevesini oluşturan doğadan hareketle, fizikçi sıfatına getirmektedir. Doğada gerçekleşen değişim, tekillik, sabitlikten başlayarak, harekete doğru giden bilme süreci oluşmaktadır. Antik Yunan'da değişim kavrayışı, varlığı temel problem olarak alır ve gözlemlenen tüm değişime karşın, bu değişim fikrinin arkasında yatan görünmeyen, sürekli bir değişmez olduğu düşüncesinde barınmaktadır. Dolayısıyla değişimin arkasında aranan neden, değişme fikrinin bir şeyden başka bir şeye doğru olduğu düşüncesinde temellenmektedir. Bu fikrin ontolojiyi farklı bir bakış açısına götürdüğü görülmektedir[6]. Değişimin arkasındaki neden, varolan ve değişimi sağlayan temel neden olarak, duyulur olanların ötesinde bir çıkarımı işaret etmektedir. Dolayısıyla Antik Yunan doğa araştırmaları seyrinin, bu düşünce üzerinden Platon ve Aristoteles'e aktarılan yönleri, doğa çalışmalarında ve kavramlarda karşımıza çıkmaktadır.

1.1.1. Aristoteles'in Doğayı Bir Fizikçi olarak Ele Aldığı Eserleri

Doğa araştırmalarında dönüm noktası olarak ele alınan Aristoteles'in doğa kavrayışını anlaşılır kılmak için öncelikle bilimleri sınıflandırdığı argümana gitmek gerekmektedir. Aristoteles bilimler sınıflandırmasının, bilgiyi kendisi için arayan teorik bilimler, bilgi ve eylemi ortaklaştıran pratik bilimler ve bilgiyi faydalı hale getirerek onu güzel şeyler yapma amacına getiren prodüktif bilimler olacak şekilde üçe ayrıldığı görülmektedir. Teorik bilimler için, diğer adıyla Tanrıbilim olarak bilinen metafizik, fizik ve matematik bulurken; fiziğin kendinde hareket ve durağanlık içeren nesneleri incelediği, matematiğin tözleri niceleyen ve niteleyen uzaysal yönlerle, son

[5]Antikçağ evren anlayışı ve insan kavramının Aristoteles'in felsefesini anlamamızdaki yeri önemli görülmektedir. Kavramları dönemleri içinde düşünüp, onlara kendi dönemimizde kapsayıp aşma tarafını sunmalıyız. Evren anlayışı ve buna bağlı değişen insan kavrayışı, tezin ilerleyen bölümlerinde daha da detaylandırılacaktır.

[6]Bu düşünce Antik Yunan'da doğa araştırmalarının teme sorusu üzerinde şekillenir. Bu soru doğa araştırmalarının başlamasına katkı sağlayan 'Arkhe (evrenin ana maddesi nedir?)' sorusudur.

olarak da metafiziğin ise bağımsız varlığa sahip ancak hareketsiz olmayan şeylerle, diğer bir değişle maddeden kurulmuş tözlerle ilgilendiği bilinmektedir. Son bilim olan metafizik adını, saf olan, ilk ve en önemli olan Tanrı'dan almaktadır.[7]

Yukarıda tanımlandığı şekilde fizik alanı Aristoteles felsefesinde, birden çok eserin bir arada olduğu bir bilim sıfatını kazanmaktadır. Doğa üzerine araştırmalarını sürdürdüğü yapıtların içeriğine bakacak olursak: ilk yapıtı "*Gökyüzü Üzerine*" dört kitaptan oluşmaktadır. Aristoteles bu eserinde, temel unsur eter[8] olan '*sonsuz duyulur tözleri'* ele almaktadır. Burada ele alınan duyulur tözler: *yıldızlar, 'gezegenleri taşıyan küreler ve gezegenlerdir'*. Bu tözlerin tümü Aristoteles felsefesinde '*Gök'ü'* oluşturmaktadır ve diğer bir yandan '*doğası gereği mükemmel'* olan tözler anlamına gelmektedir. Bu tözlerin doğasını oluşturan unsur yani *eter*, mükemmel olduğu için tözler de mükemmel sıfatını kazanmaktadır. Gök düşünüünce gerçekleşen devinim ve hareket de "*basit bir yer değiştirme dışında, hiçbir şekilde özsel veya ilineksel "değişime" yol açmayan döngüsel (daire) bir devinimdir*". Yapıtın geri kalan iki kitabında ise Aristoteles'in evren anlayışını oluşturan ikircikli evren tasarımının bir parçası olan *'Ay altı*'nda gerçekleşen değişimler ele alınmaktadır. Ay altı[9] alemde, ağırlıklarına göre doğal bir sıralama içine alınan "*toprak, su, hava ve ateş olmak üzere dört unsurdan oluştuğunu belirterek*", bu unsurlar arasında gerçekleşen "*dikey, düşey ve yatay devinimleri*" açıklamaya çalışmaktadır.[10]

Diğer doğa çalışması yapıtı ise "*Oluş ve Bozuluş Üzerine*" olan Aristoteles, Ay altı nesnelerini düşünerek, bu nesnelerin ortak özelliğinin oluş ve bozuluş kavramları üzerinden kurulduğunu ele almaktadır. İki kitaptan oluşan çalışmanın ilk bölümünde, "*başkalaşma, çoğalma ve azalma gibi değişim türlerinin ayrımlarının belirlenmesi*"

---

[7]David Ross, **Aristoteles**, çev. Ahmet Arslan, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 109.

[8]"*Aether*" kavramından gelen, beş duyu organı ile algılanmayan, katı, sıvı, gaz yoğunluğu az olan anlamına gelmektedir.

[9]Aristoteles'in evren anlayışında, evren gerçeklik alanının kurgulandığı, somut, sürdürülebilir, gözlemlenebilir fiziki doğaya tekabül etmektedir. Evrene getirilen bu temel hareket noktası ile Platon'un evreni salt ussal öğelerle açıklamasından farklı olarak, gözlemlenebilir deneysel öğelere dayanan bir anlayış belirlenmiştir. Görünen ve duyulur alanda varolarak kabul edilen dünya, gözle görülür değişimin nedenlerinin açıklanmasıyla anlaşılır olmaktadır. Bu anlayışta, evrenin merkezinde 'yer' bulunmaktadır. Yer'den sonra Ay küresi ve sırasıyla diğer gezegenler gelmektedir. En dışta bulunan ise Sabit yıldızlar küresidir. Aristoteles'in evren anlayışında Ay, belirleyici ve sınır çizen konumundadır. Yer'den Ay'a kadar olan kısım Ay Altı olarak adlandırılırken, Ay'dan Sabit yıldızlara olan kısım ise Ay üstü olarak adlandırılmaktadır. Böylelikle Aristoteles'in evren anlayışı ikircikli bir yapıyla kurgulanmış olmaktadır.

[10]Hüseyin G. Topdemir, Aristoteles'in Doğa-Fizik-Felsefesi, **Felsefe Dünyası Dergisi**, 2004/1, Sayı: 39., s.3.

üzerinde durulurken, ikinci kitapta "*dört unsurun doğası ve bunlar arasındaki karşılıklı ilişkilerin temel nitelikleri*" tartışılmaktadır. Çalışmada Ay altı ve Ay üstü kısımları merkeze alan bakış açısıyla, doğal problemlerin üzerinde durmaktadır. Daha sonrasında Aristoteles, "*doğal olaylar*" kavramının altında bütünlüklü olarak "*yağmur, dolu, rüzgar vb. gibi oluşumları*" ele almaktadır. "*Meteoroloji*" çalışması doğal olaylar kapsamında, *Oluş ve Bozuluş*'tan ayrılmaktadır: "*meteoroloji ele aldığı olayların temel niteliklerini değil, sadece göklerde meydana gelen doğal fenomenler ve bunların nedenlerinin irdelendiği bir çalışmadır*."[11]

Dört kitaptan oluşan "*Meteoroloji*" çalışması; "*denizlerin tuzluluk sebepleri, depremlere ilişkin kuramlar, su baskınları, hazır ve hazır olmayan yiyecekler*"[12] vb. kapsamı çok geniş olan doğa olaylarını incelemektedir. "*Oluş ve Bozuluş, yersel olguların nedensel açıklamalarını, buna karşılık meteoroloji ise, göksel ve yersel nitelikli olmayan ancak, atmosferde gerçekleşen olguların nedenlerinin belirlenilmeye çalışıldığı çalışmalardır. Bu üç yapıtın betimlediği varlık alanı ise evrendir(doğa).*"[13] Dolayısıyla Aristoteles'in bu üç önemli yapıtından hareketle, doğa ve evren tasarımı oluşturmak için kapsamlı bir çalışma yaptığı görülmektedir. Bu çalışmaların gideceği birleştirici ve temel yer ise *Fizik* yapıtı olmaktadır.

1.1.2. Aristoteles'in Fizik Eseri

Fizik terimi bugünkü kullanım hali düşünüldüğünde oldukça yeni bir terimdir. Fizik teriminin Antik Çağ'dan Orta Çağ'a gelinen sürece kadar ayrı bir disiplin olarak ele alınmadığı görülmektedir. 'Fizikçi' yani *physiologos*[14] kavramı, doğa araştırmalarının mitolojik anlatıdan kopup fizik alanına yani ontolojik alana çekildiğini göstermektedir. Jean-Pierre Vernant, Miletos[15] fiziğinin doğa araştırmalarına getirdiği yeniliği üç durum altında toplamaktadır:

[11]Hüseyin G. Topdemir, Aristoteles'in Doğa-Fizik-Felsefesi, s. 6.
[12]Hüseyin G. Topdemir, Aristoteles'in Doğa-Fizik-Felsefesi, s. 7.
[13]Hüseyin G. Topdemir, Aristoteles'in Doğa-Fizik-Felsefesi, s. 8.
[14]Jean-Pierre Vernant, **Antik Yunan'da Mit Ve Düşünce**, çev. Nazım C. Serbest, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2022, s.288.
[15]Antik Yunan uygarlığının başkentidir ve bilimsel doğa araştırmalarının başladığı merkez olarak kabul edilmektedir.

1) Doğanın müspet(pozitif), tümel ve soyut algılandığı bir araştırma sahası oluşturuldu. Su, hava, sınırsız olan(apeiron), deprem, yıldırım, tutulma vs. Soyut kavramlar olarak tanım edatı (harf-i tarif) ile ifade edilmeye başlandı. 2) Kainattaki düzen, tanrılar kralının hükmüne (basileia) ve iktidarına değil, evreni oluşturan elementler arasında eşitlikçi bir düzen kurarak hiçbir elementin ötekiler üstünde mutlak hakimiyet kurmamasını sağlayan doğaya içkin bir adalet (dike) yasasına ve paylaşım (nomos) kuralına dayandırıldı. 3) Bir olay örgüsünü aşama aşama takip etmekten ziyade olayların yaşanma şeklini mekânsal olarak ifade eden ve dünyayı temsil eden bir nazariye (theoria) yani bakış açısı önerilerek geometri öne çıktı.[16]

Bu dönemlerde fizik alanında yürütülen çalışmalar doğa felsefesi çalışmaları başlığı altında yürütülmüştür. Bu durumun örneklerini doğa araştırmaları ve fizik alanında temel alınan iki önemli isimden görebilmekteyiz. Isaac Newton (1642-1727) "*Doğa Felsefesinin Matematiksel ilkeleri*" (1686) adlı yapıtında hem çalışmanın başlığı dahilinde hem de kendini bir doğa felsefecisi olarak adlandırması buna örnek olabilmektedir. Diğer bir yandan Antik Çağ'ın önemli filozofu Aristoteles, doğa üzerinde yaptığı titiz ve detaylı çalışmaları *Fizik (phsis)* adı altında topladığı ders notlarında birleştirilmiştir.[17] Aristoteles'in fizik üzerine yaptığı çalışmalara bakıldığında, ele aldığı konuların bir doğa felsefesi araştırması olduğu anlaşılmalıdır. Aristoteles'in fizik alanında gerçekleştirdiği çalışmalar, felsefe tarihi boyunca birçok düşünüre temel fikirsel çerçeveyi sunuyor görünmektedir. Bu çerçeveyle beraber *Fizik* yapıtının, doğa bilimi olarak adlandırdığımız alanın bir araştırma sonucu olarak, temel fikrinin nereden kaynaklandığına eğildiğini görmekteyiz. Öyle görünüyor ki *Fizik*'in, bilim felsefesinin temeline uzanan bir yapıt olduğu da ileri sürülmektedir. Yapıt içinde gelişen, doğayı tam olarak kavramak ve anlamak için ortaya konmuş kavramsal çalışmayı izleyebilmekteyiz.[18]

Doğa felsefesi araştırmalarını uzun bir yazınsal bütün altında toplayan Aristoteles, en kapsamlı ve sistemli doğa araştırmasını, doğa çalışmalarının tarihsel planı da göz önüne alındığında, şüphesiz *Fizik* yapıtında ele aldığı görülmektedir. Fizik, Aristoteles'in doğa felsefesine giden bir yoldur. Aristoteles fiziğinin bir doğa araştırma alanı olarak matematikten farkları şu şekilde ortaya konmaktadır:[19]

1) Konusunu matematiğinkiyle kıyaslayarak, 2) onun doğayı madde olarak mı yoksa form olarak mı incelediğini ele alarak belirtmeye çalışır: 1) İlk meselede

[16]Jean-Pierre Vernant, **Antik Yunan'da Mit Ve Düşünce**, s.290.
[17]Topdemir, Hüseyin Gazi, **Aristoteles'in Doğa-Fizik Felsefesi**, Sayı:39, 2004.
[18]J. L. Ackrill, **Aristotle The Philosopher**, Oxford University Press, 1981, s.24.
[19]Aristoteles, **Gök üzerine**, 254 b 33-256a, 311a 9-12.

bir güçlükle karşılaşır. Fizik tarafından incelenen cisimler, matematiksel araştırmanın konuları olan 'yüzeylere, hacimlere, doğrulara ve noktalara' sahiptirler. Öyleyse iki bilimin konuları bir anlamda aynıdır. O zaman iki bilimi birbirinden nasıl ayırt etmemiz gerekir. Bu cisimleri o da incelese bile, matematikçinin onları aslında 'fiziksel bir cismin sınırları' olarak incelemediği şeklindedir. Fiziksel ve hareketli cisimlerden gerçekte ayrılamaz olsalar da matematiğin ele aldığı şeyler, hareketten soyutlanarak incelenirler ve bu soyutlama yanlış değildir.[20]

Aristoteles'in bilimler sınıflandırmasında fizik alanının, bireysel tözlerden oluştuğu görülmektedir.[21] Öte yandan Ross'un matematik ve doğa fiziği arasında yaptığı çıkarımda, her ne kadar onun argümanı böyle söylese de matematikte harekete dair bir bilim anlayışı sunmaktadır. Bu tözlerde hareket ve devinim kavramları esas olarak alınmaktadır. Hareket[22] kavramının araştırması, Aristoteles felsefesinde önemli bir yer tutmaktadır. Hareket ve doğa kavramları bir arada düşünüldüğünde, koşulsuz birbiriyle beraberlik gösteren iki kavram olarak düşünülmektedir. Doğa, hareketin evi olarak yine hareketin gözlemlendiği yegane bir bütün oluşturmaktadır. Doğada gerçekleşen hareket, doğanın deviniminin ve sürekliliğini de ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Aristoteles, Fiziğin konusunu doğadaki hareket ve devinim kavramları üzerinden derinlemesine irdeleyerek, bir doğa araştırmacısı titizliğiyle, en ince ayrıntılarıyla belirlemektedir.

1.1.3. Aristoteles'te Doğa

Aristoteles'in fizik kavramını anlamak için öncelikle, bilimsel çalışmaların alanı olan, devinimin gerçekleştiği doğa ve doğa felsefesi anlayışlarının açıklanması gerekmektedir. *Fizik* yapıtı bütünlüklü açıdan doğayı kapsayan ve doğa üzerine inceleme yapan bir çalışma olarak ortaya konmuştur. Fakat burada ele alınan doğa ve doğa çalışmaları ne şekilde gerçekleştirilmektedir? Aristoteles öncesi doğa felsefe çalışmaları göz önünde bulundurulduğunda, Sokrates öncesi filozoflar olan doğa

[20]David Ross, **Aristoteles**, s.118.
[21]Aristoteles'in bilim konusunda detaylı bir çalışma yaptığı Metafizik yapıtında, bilim ve bilim sınıflandırılması ele alınmaktadır. Bunun için bk. "**Metafizik**", ss190-199.
[22]Hareket, devinim ve değişim ele alacağımız temel kavramlardan olacaktır. Birbirine yakın görünen bu kavramların arasında bazı fark yaratan belirlenimler bulunmaktadır. Aristoteles, doğa fiziğinin anlaşılır kılınması için bu kavramların detaylı açıklaması çalışmanın ilerleyen bölümlerinde gerçekleştirilecektir.

felsefecilerinin çalışmaları düşünüldüğünde, ki bu dönemsel düşünme tarzını felsefeye kazandıran kişi Aristoteles'tir,[23] Sokrates öncesinde yoğun bir ontoloji çalışması yapıldığı görülmektedir. Fakat bu günümüzde sıkça karşılaşıldığı gibi sadece doğa üzerine değil; etiği, tarihi, astronomiyi de ihmal etmedikleri görülmektedir. Öte yandan Sokrates sonrası düşünürler de doğayı ihmal etmemiştir, çünkü ontoloji çalışmaları içinde giden yolun tüm bilimleri kapsayan bir çalışma alanı sunduğu görülmektedir.

Uzun bir doğa çalışmasına sahip presokratik dönemde doğa, devinimin kaynağı olarak çokluğun ve çeşitliliğin gözlemlendiği ve bu çokluğun tek bir ilkede toplanmaya çalışıldığı bir serüveni kapsamaktadır. Fakat Aristoteles'te fizik kavramı, kendilerinde potansiyel olarak hareket ilkesini barındıran tüm doğal cisimlerin ortak doğasına[24] tekabül etmektedir. Bu tanımlama ışığında görülüyor ki; sadece canlı cisimler değil, unsurları ve onlardan meydana gelen inorganik bileşenleri de içine alır; öyle görünüyor ki doğal cisimlerden yapılmış olanlar da özünü doğal olan cisimden aldığından, hareketin doğasına dahil olmaktadırlar. Bu yönleriyle dairesel hareketin de devinimine girmiş bulunmaktadırlar.[25] *Fizik* yapıtı içinde de ele alınacağı şekilde Aristoteles için düz bir çizgi içinde sonsuz bir hareket gerçekleşememektedir. Mümkün olan tek ve ebedi hareketin ise dairesel hareket olacağını ileri sürmektedir. Bu da Aristoteles'in evren modelinin bir sonuç argümanı olarak karşımıza çıkmaktadır.[26]

Dolayısıyla Aristoteles'in doğa ve fizik çalışmaları maddi cisimlerin kendilerinden meydana getirdikleri temel özü, bu cisimlerle fark edilen değişmenin doğasını ve değişmenin nedenleri üzerinde oluşturulmaktadır. Buradan hareketle oluşturulan doğa araştırması anlayışı *Fizik* yapıtının da temel problemine yani ilke sorununa işaret etmektedir. İlke problemi, beraberinde nedensellik tartışmalarını da barındırmaktadır.

Bir alanın bilim alanı olarak varlığını sürdürebilmesi için, o alanın temel ilkelerinin belirlenmesi gerekmektedir. Bilim alanı olarak ele aldığımız alanların, kendi varlıklarını dayandırdığı temel nedenler, yine kendi içlerinde mevcut halde

[23]Aristoteles, **Metafizik**, çev. Y. Gurur Sev, Pinhan Yayıncılık, 2016, s.27.
[24]David Ross, **Aristoteles**, s. 110.
[25]David Ross, **Aristoteles**, s. 110.
[26]Mariska Leunissen, **Aristotles's Physics A Critical Guide**, Cambridge Critical Guides, 2015, s.206.

bulunmaktadır. Dolayısıyla bilim alanı olarak kabul edilen alanlar, kendi içlerinde yeter-sebep ilkesini barındırmaktadır. Yeter-sebep ilkesi ile bir bilim alanı, "*ilkeleri, nedenleri ve temel öğelerini*"[27] varlığını sürdürebilmesi adına kendinde bulundurmalıdır. Aristoteles, titizlikle yapılmış doğa araştırması üzerine olan çalışması *Fizik*'te, doğa bilimlerinin araştırma temelini şu şekilde ifade etmektedir:

> *İlkeleri, nedenleri ya da temel öğeleri olan her araştırma alanında bilmek ve kavramak bunları anlamakla söz konusu olduğuna göre (çünkü ilk ilkeleri, ilk nedenleri ve temel öğeleri bildiğimizde her bir nesneyi bildiğimizi düşünürüz), şu açık: doğa biliminde de ilk olarak ilkeler üzerine belirleme yapmaya çalışmak gerekiyor*.[28]

Doğa araştırması üzerine bir yol haritası çizen Aristoteles, gidilecek yolun ve izlenecek yöntemin de ne şekilde olacağını ifade etmektedir. Doğa gözlemleme ve araştırma alanıdır. Ünlü Antik düşünür Herakleitos'un da dediği gibi doğayı bilmek adına "*Gözler kulaklardan daha kesin kanıttır*."[29] Doğa bilimi araştırması yapılırken temel olanın bilinmesi üzerinde durulmaktadır. Bu tarz bir araştırma yöntemi Aristoteles'ten başlayarak, uzun bilimsel dönemleri kapsayacak kadar etkisini göstermektedir. Descartes, "*Felsefenin Temel İlkeleri*" adlı yapıtında, Aristotelesçi bir bakışla, felsefe yapmanın temel ilkelerinin ilk ilkeleri bilmek olduğunu ifade etmektedir.[30] Temel olanı bilinir hale getirmek, temelden hareketle onun üzerine oluşturulmuş; süreçler, yapılar ve oluşumların da açıklamasını daha anlaşılır ve kavranabilir hale getirmektedir. Bu anlayış ile beraber, Aristoteles'in titiz felsefesinde de başat kavrayışlarından biri ortaya çıkmaktadır.

Felsefi olarak ele alınan kavramlar, tikel olanın bilinmesiyle tümele doğru bir anlam hareketi oluşturmaktadırlar. Kavramların kendilerinde barıdırdıkları tekil yapının, kendilerine has tikelliğinde bilinebilmesi, temelin ve özün aydınlatılmasını da mümkün kılabilmektedir. Dolayısıyla Aristoteles'in belirlediği yoldan doğa kavramlarını ele alış biçimimizin, doğa açısından daha doğru bir araştırmaya gitmemizin rotası belirlenmiştir. Bu rota başlangıçta, epistemolojik özne temelli bir bakış ile şekillenmektedir: "*Bizce daha bilinebilir, daha açık olanlardan, doğa*

[27]Aristoteles, **Fizik**, çev. Saffet Babür, İstanbul 2022, s.9, 184a-184a 15.
[28]Aristoteles, **Fizik**, s.9, 184a-184a 15.
[29]Herakleitos, **Fragmanlar**, çev. C.Cengiz Çevik, Türkiye İşBankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021, s.14, D33.
[30]Descartes, **Felsefenin İlkeleri**, çev. Mesut Akın, Say Yayınları, 2017, s.28.

açısından daha yalın, daha bilinir olanlara doğru".[31] Burada Aristoteles, 'bilme' meselesini epistemolojik özne açısından serimlemektedir. Herhangi bir şeyin bilinebilmesi için zorunlu olarak öncelikle ontolojik bir varoluş süreci gerekmektedir. Ancak ontolojik bu oluşum sürecinden sonra, bilen öznenin, bilinen üzerinde başlattığı epistemolojik bakış açısı gelişebilmektedir. Epistemolojik özne açısından bilinebilir olan ile "*mutlak anlamda*" bilinebilir olanlar arasında, bir bilme perspektifi oluşmaktadır. Nitekim doğa araştırmasına, epistemolojik özne temelli olarak, doğa açısından yalın olmayan nesnelerden başlayarak, bilen özne perspektifinden açık olana doğru bir hareketle, yine doğa açısından yalın ve bilinebilir olacak nesnelere doğru bir planlama ortaya çıkarmaktadır. Doğa açısından yalın ve potansiyel olana doğru gidiş, insan için daha karmaşık haldeyken, doğa açısından yalın bir halde olmaktadır. Bilen özne açısından bilinebilir olmanın ilk koşulu açık-seçiklik üzerinden kurulmaktadır. Epistemolojik özne için, bilmeye yönelmek ilk olarak bileşik olanlardan, öğeler ve ilkelere doğru gerçekleşmektedir. Burada tümel olandan hareketle, tikel olana doğru bir bilme yöntemi belirlenmektedir. Bunun sebebi, bilen özne açısından bütünün, pek çok tikel nesneyi de kapsamasından ötürü; daha anlaşılır, açık ve kolay kavranır bir yapıda bulunmasıdır. Yani Aristoteles için belirlenen doğa araştırması yolu, epistemolojik öznenin bütünü algılayan bileşik kavrayışı bağlamından, doğa açısından yalın ve açık olana doğru bir tanım yapma çabası olarak şekillenmektedir. Bir şeyi bilmek, temel anlamda onun tanımını yapmaktır. Ontolojik temelli bir bilme süreci başlatan Aristoteles, epistemolojik açıdan bilen olmanın koşullarını belirlerken, doğa araştırmasında öze doğru bir gidiş tayin etmektedir.

Temel ilkelere doğru bir dedektif titizliğinde ilerleyen Aristoteles, doğa araştırmasını "*nedir?*" sorusu üzerinden yürütmektedir. Bu sorunun temel amacı, ele alınan kavramın tanımını tüm hatlarıyla, ontolojik açıdan ortaya koyma çabasına dayanmaktadır. O halde gidilecek soru: *Fizik* yapıtında "*Doğa nasıl ele alınmaktadır*?", diğer bir değişle; "*Doğa nedir*?" şeklinde oluşturulmalıdır. Fiziğin ikinci kitabının temel problemini oluşturan doğa, "*her zaman bir taşıyıcı içinde bulunur*".[32] Doğadan anlaşılması gerekeni Aristoteles, iki kavram üzerinde şekillenmektedir: "*doğası gereği var olanlar*" ve "*doğaya göre var olanlar*".[33] Doğal

[31]Aristoteles, **Fizik**, s.9,184a 15.
[32]Aristoteles, **Fizik**, s.51, 192b 34.
[33]Aristoteles, **Fizik**, s.51, 192b 35.

var olanlar, kendi başına var olabilmektedir yani doğaları gereği var olmuşlardır, kimi var olanlar ise başka nedenler açısından varlığa gelmiş haldedirler. Aristoteles doğal olanları şu şekilde sıralamaktadır: "*hayvanlar, bunların kısımları, bitkiler ve yalın cisimler, yani toprak, ateş, hava, su*."[34] Diğer bir yandan varlıkları doğaya bağlı olmayan nesneler ayrımına gidilmektedir. Bu nesneler, doğal nesnelerden ayrı olarak kendi içlerinde bir devinimin ya da durağanlığın ilkesini taşımamaktadır. Fakat "*bunlar ilineksel anlamda, varlıklarını taştan, topraktan ya da bunların karışımından aldıklarından ancak bu ölçüde böyle bir güç taşırlar*".[35] Dolayısıyla "*cansız cisimler içlerinde bir hareket ettirme değil, hareket ettirilme ilkesi bulundururlar*".[36] Aristoteles hareketi, içkin mi dışsal mı ele alır? Doğal olmayanın, doğal olandan öz bakımından bir pay aldığı ve ilkesel olarak doğal olmayanın hareketinin ve durağanlığının sebebi doğal olandaki potansiyel özden geldiği söylenmektedir.

Doğanın var olduğu kabul edilmektedir, deneyle sabittir ve kanıt gerektirmemektedir.[37] Hatta Aristoteles'e göre "*doğanın var olduğunu kanıtlamak gülünç bir şeydir*".[38] O halde doğal şeylerin ne olduğu; "*doğa gereği*" olanla "*doğa gereği ne*"[39] olanlar üzerinden kavramsallaştırılmaktadır. Diğer bir yandan Aristoteles doğadan kastedilen başka bir çıkarıma gitmektedir: Devinimi kendilerinde bir ilke olarak barındıran nesnelerin taşıyıcı maddesi, yani biçim (*eidos*).[40] Burada doğası gereği var olanlar ve doğal olanlar ayrımını daha iyi kavrayabilmek için Aristoteles'in varlığın ontolojik geçmişinin temeline koyduğu dört neden ilkesi anlaşılmalıdır.

1.1.4. Aristoteles'te Nedenler Teorisi

"*Bilmek nedenlerle bilmektir*"[41] dolayısıyla doğada gerçekleşen değişimi fiziksel açıdan bilmek gerekmektedir. Neden kavramı Aristoteles felsefesi için önemli bir kavramdır. Yapılan bilme tanımı gereği, nedenleri bilmek asıl bilmek olarak

[34]Aristoteles, **Fizik**, s.51, 192b 10.
[35]Aristoteles, **Fizik**, s.51, 192b 20-21.
[36]David Ross, **Aristoteles**, s. 116.
[37]David Ross, **Aristoteles**, s. 117.
[38]Aristoteles, **Fizik**, s.53, 193a 38-39.
[39]Aristoteles, **Fizik**, s.53, 193a 37-38.
[40]Aristoteles, **Fizik**, s.53-55, 193a 29-30.
[41]Aristoteles, **Fizik**, s.9, 184a 11-12.

düşünülmektedir. Bilmek istenilen olgu, nedenleri bilindiği sürece anlaşılır hale gelmiş olmaktadır. İlk filozoflara bakıldığında, her şeyin ilkesi olan görüşün maddi ya da somut olan üzerinden kavramsallaştırıldığı görülmektedir. Her şeyin, kendisinden meydana geldiği şey, bir döngü içinde kendini tekrarlar görünmektedir. Öğe olarak düşünülen şeylerin, kendilerinde böyle bir ilke barındırdığı görülmektedir.[42] Kendinden önceki düşünürlerin neden araştırmalarına belli eleştiriler sunan Aristoteles için, maddi ve etken neden dışında da nedenler bulunmaktadır.

Doğada olan değişimin bilinebilmesi için öncelikle nedenler bilinebilmelidir. Aristoteles burada dört çeşit neden belirlemektedir:

> *1-Nedenin ilkin 'bir şeyin kendisinden yapıldığı ve yapılmış olan şeyde onun bir kurucu unsuru olarak bulunan şey' olduğu söylenir, örneğin heykel bronzdan yapılmıştır ve bronz onda bulunur. 2-Neden terimi, form ya da örnek (pattern), yani söz konusu şeyin olması gereken şeyin formülü hakkında kullanılır-tıpkı 2:1 oranının oktavının formülü olması gibi. 3- Hareketin ve sükunetin doğrudan kaynağı olan şeye de neden denir. Bu neden gerek eylem alanında (bir eylemi örgütleyenin onun nedeni olması), gerekse doğada (babanın çocuğun nedeni olması) bulunur. Genelde bağıntı, yapanın yapılmış şeye ve değişmeyi meydana getiren şeyin değişmeye olan bağıntısıdır. 4-Neden terimi nihayet amaç ya da erekle ilgili olarak kullanılabilir; bu anlamda sağlık, yürümemizin nedenidir.*[43]

Aristoteles felsefesinde büyük bir nedensellik zinciri barınmaktadır.[44] Nedenlerin (*aitia*) araştırılması meselesi, temel anlamda bilmek kavramıyla bağdaşmaktadır. "*Ne için'i (dia ti)*"[45] bilmek, nesneyi tam anlamıyla kavramak anlamına gelmektedir. Dolayısıyla "*oluş ve yokoluş"*[46] gibi doğal değişmenin etmenleri üzerine yapılan her türlü çalışma, nesnenin bilinebilirliği açısından ilkelere gitmeye katkı sağlamaktadır. Oluşum kavramı şu şekilde de düşünülebilmektedir: Bir şeyin oluşması için başka bir şeyin bozulmasıyla mümkün olmaktadır. Oluşum ve bozulma, bir değişim olarak düşünülmektedir. Madde ve biçime göre bileşik olanlar, oluşma ve bozulma içine dahil olmaktadırlar.[47]

Dört neden ilkesi ile karşımıza çıkan: '*Maddi neden, formel neden, etken neden ve ereksel neden*' kavramlarını, '*ne için*' sorusu bağlamında bilmeye indirgediğimiz

[42]Aristoteles, **Metafizik**, ss.90, 983b 5-10.
[43]David Ross, **Aristoteles**, s.123.
[44]Aristoteles'te varlığı varlık yapan, ontolojik açıdan ele alınan nedenler dört tanedir. Daha detaylı anlatım için bk. "**Metafizik**", 3.Bölüm, ss.86-95.
[45]Topdemir, Hüseyin Gazi, **Aristoteles'in Doğa-Fizik** Felsefesi, 2004.
[46]Aristoteles, **Fizik**, s.55, 193b 19.
[47]Afşar Timuçin, **Aristoteles Felsefesi**, Kavram Yayınları, İstanbul, 1976, s.98.

oranda bilinebilir olana gidilebilmektedir. Doğada varolan devinimin ve değişim, aktüel ve potansiyel gücüllüğün gerçekleşmesini sağlayan dört neden olarak düşünülmektedir.[48] Aristoteles, üç nedenin tek nedene indirgenebileceğine de dikkat çekmektedir. Form, etken ve erek neden: madde-form ikiliği olarak kavranmaktadır. Çünkü ne için sorusu maddi ve etken nedene cevap niteliği taşımaktadır. Olan şeylerin varolması hep bir şey sayesinde ve bir şeyin vasıtasıyla olmaktadır.[49] Olma durumu, her türlü oluştan önce olması bakımından, Aristoteles'te zorunlu olarak iki nedeni şart koşmaktadır: madde ve form. Madde ve form kavramlarını kısaca şu şekilde açıklayabiliriz:

> *Herbir varlığı varlığa getiren iki temel ilke / neden söz konusudur: Madde ve Form. Bu iki ilke, her türlü oluştan öncedirler. Madde, belirsizliktir, yani belirsiz olandır. Ancak herhangi bir şey olabilme potansiyeline sahiptir. Form ise belirsiz olanı belirli bir sınıfın üyesi yapan şeydir. Varlıkları belirleyen, onların formlarıdır. Madde ile form arasındaki ilişki bir zorunluluk ilişkisidir. Varlığa gelmek için bu ilişki zorunludur. Aristoteles düşüncesinde bunun tek istisnası Tanrı'dır. Tanrı, salt formdur*.[50]

Dolayısıyla madde-form ikilisi varolanın ontolojik yapısını serimlemek için önemli kavramlar olarak düşülmektedir. Madde, mükemmel olmayan ve varlık için daha aşağıda olan bir tanım kazanırken, formun belirleyiciliği ortaya çıkmaktadır. Diğer bir yandan Aristoteles'in madde-form öğretisinde, hiyerarşik bir dizilim olduğu da göze çarpmaktadır. Varlık için zorunlu olandan, diğer bir yandan mükemmel olan olarak da düşünülebilir, mükemmel olmayana doğru bir ilerleyiş söz konusu olmaktadır. Yine Aristoteles'in 'şeylerin doğası olarak ele aldığı iki temel görüşe bakılmalıdır. Bazı düşünürlere göre madde, kendinde şekilsiz olan, doğrudan doğruya bulunan şeyde bulunmaktadır. Bu sebeple insanlar, sıradan şeylerim maddesini gözlemlerken onun maddesinin doğasını belirleyebilmektedirler. Öte yandan, bu madde kendisinin de dayandığı daha temel bir şeye dayanabilmektedir. Burada da akla, doğal olarak ateş, hava, su gibi temel doğal unsurlar gelmektedir. Bazı düşünürler ise şeylerin doğasını, kendi tanımlarında ifadesini bulan formlarda, yani gelişmiş haldeki kazandıkları karaktere gönderme yapmaktadırlar.[51]

---

[48]Afşar Timuçin, **Aristoteles Felsefesi**, s.104.
[49]Aristoteles, **Metafizik**, s.327, 1032a 13-14.
[50]Anlı, Ö.F., Aristoteles ve Fizik, **Bilim ve Ütopya**, Sayı 209, Kasım 2011, İstanbul, ss. 68-72
[51]David Ross, **Aristoteles**, s. 117.

Bu çıkarımın sonucu olarak Aristoteles için bir şeyin maddesinden değil de ancak onun formundan hareketle bilinebileceğini savunmaktadır. "*Doğal şey nedir?*"[52] sorusunda gelinen yön ise doğal şey olarak kavranan şeyin, ondan değil fakat ona yönelik olan şey[53] çıkarımının altında şekillendiği görülmektedir. Aristoteles, varolan şeyin bilkuvve varolmasından daha çok, yani madde açısından varolmasından değil de formuna eriştiği noktada, ne ise o olacağını ileri sürmektedir.[54]

Dolayısıyla, doğa ve doğal olan şeylerin özlerine bakıldığında Aristoteles felsefesinde, öze doğru bir bakış ve ilineksel bir açıklama olduğu görülmektedir. Madde-form üzerinde ikircikli bir öz tartışması, nihai sonucunu form kavramı üzerinde kurmaktadır. Form, nesneyi olanak halinden çıkarıp nesne haline getiren kavram olarak ele alınmaktadır. "*Form, maddeden daha doğadır*"[55] çünkü nesneyi gerçekliğe kavuşturan halini ona vermektedir. Görüldüğü üzere Aristoteles, meydana getirilmiş olmayan madde-form kavramlarını, birbirlerine bağımlı hale getirmektedir. Madde ve form arasında gerçekleşen iç içelik hali; hareketi, değişmeyi ve biçimi oluşturan yegane şey halini almaktadır. Fakat "her şeyin form ve madde olmasının bir tek istisnası vardır, en yüksek varlık, kendi deyimiyle "*zorunlu olarak ezeli-ebedi hareketsiz töz*" *olan tanrı. Tanrı, saf formdur, maddesizidir, başka bir değişle "duyusal şeylerden ayrı bir varlık"tır. Böyle bir tözün hiçbir büyüklüğe ve parçaya sahip olamayacağı ve dolayısıyla da bölünemez olduğu aynı zamanda uzamsallığının bulunmadığı ve etkiden de arınık olacağı açıktır*."[56]

Aristoteles öncelikli olarak *Fizik*'te kendisinden önce yapılan doğa araştırmalarında gelinen tartışmaları ele alarak, doğanın ilkesini belirleme problemi üzerinden bir hesaplaşmaya gitmektedir. Bu hesaplaşma gerekli görülmektedir, çünkü ele alınan doğa araştırması gereği, kendisinden önce yapılmış ve onun açısından bilimsel olmayan "*eristik savları*"[57] açıklığa kavuşturarak, "*yalnızca ilkelere dayandığı öne sürülen yanlış sonuçları göstermeye ve böyle olmayanlar üzerinde durmayı*"[58] esas olarak belirlediği görülmektedir. Problemin ele alınışına bakacak

[52]Aristoteles, **Fizik**, s.55, 193b 16.
[53]Aristoteles, **Fizik**, s.55, 193b 17.
[54]David Ross, **Aristoteles**, s. 117.
[55]Aristoteles, **Fizik**, s.55, 193b 6.
[56]Topdemir, Hüseyin Gazi, **Aristoteles'in Doğa-Fizik Felsefesi**.
[57]Aristoteles, **Fizik**, s.11, 185a 9.
[58]Aristoteles, **Fizik**, s.11, 185a 15.

olursak öncelikle, ilke sorunu ya bir ya da çokluk üzerinde kurulmaktadır. İlke, bir olarak kabul edilirse, Parmenides ya da Melissos'un düşüncesine eş olarak, devinimsiz olacaktır. Diğer bir yandan, doğa filozoflarının çokluk barındıran öğeleri düşünüldüğün de ise devingen olacaktır. İlke, eğer çokluk barındırıyorsa, sınırlı veya sınırsız olma durumu ortaya çıkmaktadır. Öte yandan Demokritos'un belirlediği şekilde biçim ve tür açısından farklılaşmış bir cins olarak kavramsallaştırılmaktadır.[59]

Dolayısıyla var olanlar üzerine yapılan araştırmanın temelinde, Aristoteles'in de ele alacağı tarafıyla; ilke, bir mi yoksa daha fazla bir çokluğa mı işaret eder?[60] problemi yer almaktadır. Öncelikle Parmenides ve Melissos'un varlığı ele aldığı ve "bir" kavramı üzerinde durulmaktadır. 'Bir' kavram gereği eğer ilke ya da öğe olma niteliği taşıyorsa, onun bir ilke ya da bir başlangıcı bulunduğu söylenememektedir. Öte yandan ilke, bir şeyin ya da bazı şeylerin ilkesi olabilecek bir kavram olarak düşünülmektedir.[61] Aristoteles, bir'e dayanan savların çürütülmesinin kolay olduğunu düşünmektedir ve yanlış öncüllerden başlanan araştırmanın yanlış sonuçlara dayanacağını kaçınılmaz olarak ortaya koymaktadır.

Doğa araştırması söz konusu olduğunda, doğa açısından bir belirlenim yapılmış olsa bile, Aristoteles için tüm doğa belirlenimleri açığa kavuşturulmalı, çünkü Aristoteles için ancak bu şekilde yapılan bir çalışma felsefe ile ilgili olacaktır.[62] Kendi temel kabulü olan, tüm nesnelerin ya da bazı nesnelerin devinmesi[63] argümanı ile başlangıçta bile devinimin ve doğanın bir'den temellenemeyeceğini ortaya koymaktadır. O halde ele alınan 'bir' kavramı temel ilke olacaksa 'her şey' olmalıdır. Peki burada 'bir' kavramı üzerinden, onun her şey olabilmesi bakımından ne düşünülmelidir? Bir, töz mü, nicelik mi yoksa bir nitelik olarak mı kavranmalıdır?[64] Hareket noktası bir olan ilkeden gidilecek nokta, teklik ile şekillenmek zorunda kalmaktadır. Dolayısıyla töz, nicelik ya da nitelik olsun her halükârda var olanlar alanında zorunlulukla çokluğa varmakla sonuçlanmaktadır. Öte yandan töz dışında hiçbir şey kendi başına ayrı başına değildir.[65] Melissos'un argümanındaki varolanların

[59]Aristoteles, **Fizik**, ss.11, 185 15-21.
[60]Aristoteles, **Fizik**, s.11, 185a 25.
[61]Aristoteles, **Fizik**, s.11, 185a 4-5.
[62]Aristoteles, **Fizik**, s.13, 185a 20.
[63]Aristoteles, **Fizik**, s.11, 185a 13.
[64]Aristoteles, **Fizik**, s.11, 185a 23.
[65]Aristoteles, **Fizik**, s. 13, 185a 32.

sonsuz olduğu çıkarımı ise, nicelik olarak ele alınmak zorundadır. Var olanlar sonsuzluk kavramı ile ele alınıyorsa, sonsuzluk kavramı kategorik olarak nicelik alanına girmektedir. O halde bir tözün niteliksel anlamda sonsuz olması aynı zamanda niceliksel olarak da benzerliklerin ilineksel varlığıyla ortak olduğun da düşünülmektedir.[66] İlineksel anlamda olası olma durumu zorunlu olarak; bir değil birden fazla koşulu mümkün kılmaktadır. Bir, tanım gereği, bölünemezliği ve nitelik ve nicelik bakımından tek olan nesneleri işaret etmektedir. Bir içinde bir sonsuzluk barındırıyorsa, süreklilik kavramıyla da bağlantılı düşülmektedir.

Buradan sonra doğa filozoflarına gelen Aristoteles, doğa araştırmasında var olanları farklı şekilde ele alanlara yönelmektedir. Doğa filozoflarına bakıldığında iki farklı var olan kavrayışı ele alınmaktadır. Kimileri için sıklık ve seyreklik tanımlarına bağlı üç temel öğeden hareketle (ateş, hava, su) var olanları, üç öğenin birinin taşıyıcı niteliğinde olduğu ve belirlenen öğenin sıklık ve seyrekliğine göre teklikten çokluğa gittiğini savunmaktadır.[67] Anaksimandros, Empedokles, Anaksagoras gibi isimler, karşıt olan kavramlardan birliğe giden bir çıkarım yapmaktadırlar.[68] Aristoteles, bu düşünürler arasındaki temel ayırımları şu şekilde ifade etmektedir: "*Empedokles temel öğelerin dönüşümlü değişimini, Anaksagoras bir kerelik değişimi alıyor; yine Anaksagoras benzer parçalarla karşıtları sonsuz diye kabul ediyor, öteki Empedokles ise yalnızca temel öğe diye adlandırılanları*".[69] Nitekim doğa filozoflarının da oluşan şeyleri kavrayışı; 'varolandan var olmak ve varolmayandan var olmaktan hareketle; varolmanın başlatıcısı varolmaklıkla başlar' kabulünde, ortak zemine oturmaktadır. Diğer bir değişle, her nesnede en çok bulunan şey, o nesnenin doğası olarak düşünülebilmektedir.[70] Aristoteles'te benzer varolma durumu üzerinden; varolmanın gözle görülemeyen taraflarını da düşünerek, oluşmayı varolana içkin yapıda kaynaklandırır. İlkeler eğer sonsuzluk fikri ile düşünülecekse, nicelik açısından sonsuz

[66]Aristoteles, **Fizik**, s. 13, 185a 33-35.
[67]Burada "sıklık ve seyreklik" temel kavramlardır. Aristoteles burada Platon'un "büyük ve küçük" ayırımını ekleyerek, doğa filozoflarının bu kavramları ele alışını farklı bir temelde açıklamaktadır. Platon'da madde yani idea "bir" diğer bir değişle tekillik olarak kavranırken, doğa filozofların da "taşıyıcı madde", "bir" olarak kavranmaktadır. Yani burada madde "biçim" olarak ele alınmaktadır.
[68]Burada karşıtlık belirten kavramlar sıklık ve seyrekliktir. O halde var olan ise doğa filozofları için sıklık ve seyreklikten ele alınan temel öğeler çerçevesinde, arada olanlardır, diğer bir değişle çokluktur.
[69]Aristoteles, **Fizik**, s.21, 187a 24-28.
[70]Aristoteles, **Fizik**, s.23, 187b 6.

sayı, nitelik açısından da sonsuz biçim olacağından, içkin yapıda olan ilkeleri, sonsuz kavramıyla düşünmek doğru görülmemektedir.

Doğa filozoflarında gelinen son nokta ise karşıtlıkların hepsinde bir ilke olduğu ve 'bir' ve devinimsiz olanın ele alındığı ikili düşünce yapısı olduğu görülmektedir. Demokritos'ta benzer bir karşıtlık üzerinden ilke problemine bakmaktadır. Varolan ve varolmayan ikiliğinde, "*dolu ve boş olanı*"[71] ilke olarak kabul etmektedir. İlke: "*Ne birbirinden olan şeylerdir ne de başka nesnelerden, her şey olandır*"[72] çıkarımı ile Aristoteles, varolan açısından varlık olma durumunu 'rasgelelikten' kurtarmaktadır. Çünkü Aristoteles rastgele olma durumunu, ilineksel olma haliyle birlikte düşünmektedir. Doğada ilke problemi üzerinden gelinen tartışma, nicelik tarafına taşınmaktadır. "*Acaba ilkeler, iki mi, üç mü, yoksa daha çok mu*?"[73] sorusu ile Aristoteles, ilkelerin tek olamayacağını ve sonsuz da olamayacağını, karşıtların belirlenimin de bile en az iki ilkeden hareket edilmesi gerektiğine dikkat çekmektedir. O halde ilke, sonsuz ve tek değilse; en az iki ilke olduğu argümanından hareketle, bu iki ilkenin de birbirlerine ne denli etki ettikleri ve aralarında oluşan öncelik-sonralık problemine bakmak gerekmektedir. "*Nitekim dostluk kin'i gütmüyor ve ondan herhangi bir şey oluşturmuyor, kin de dostluktan; ama herikisi bir üçüncü şey oluşturuyor*".[74] Varolanların tözlerinde, karşıtlık bulunmamaktadır; eğer bir karşıtlık varsa töz taşıyıcı haline gelebilmektedir. Nitekim töz ne taşıyıcıdır ne de karşıtlardan oluşmaktadır: "*Bir töz başka bir töze karşıt değildir*".[75] Aristoteles'in öğe probleminde vardığı nokta ise, öğelerin ikiden az değil "*üçten çok değil*"[76] çıkarımıyla şekillenmektedir.

Oluşu bütünlüklü halde ele alarak, ilkelerin öncelik ve sonralık ilişkisi üzerinden bir açıklamaya gitmektedir. Oluşan için öncelik, "*olanak olarak taşıyıcısı (hypokeimenon)*"[77] olmaklıkla başlamaktadır. Nicelik bakımından tekliğe gidilse de, biçim açısından var olanlarda tek bir olanaklılık mümkün görülmemektedir. Aristoteles, çok anlamda kullanılan oluşma kavramını tözlere özgü kılmaktadır.

[71]Aristoteles, **Fizik**, s.24, 188a 24.
[72]Aristoteles, **Fizik**, s.24, 188a 28.
[73]Aristoteles, **Fizik**, s.31, 189a 11.
[74]Aristoteles, **Fizik**, s.31, 189a 24-25.
[75]Aristoteles, **Fizik**, s.31, 189a 33.
[76]Aristoteles, **Fizik**, s.33, 189b 17.
[77]Aristoteles, **Fizik**, s.37, 190a 14-15.

"*Oluşan her şey her zaman bir bileşiktir*"[78] dolayısıyla, nesne ikili bir yapıda bulunmaktadır: "*Taşıyıcı ve biçim (morphe)*".[79] Biçimin nesnenin var olması ve ilkeye kattığı görünürlülük açısından, Aristoteles'te önemli bir yeri olduğu görülmektedir.

Aristoteles, doğa araştırmasında nesnenin var olma durumunu ve doğal olanın ilkesinin belirlenmesini önemli bir başlangıç noktası haline getirmiştir. Doğanın tanımının açık bir şekilde yapılması; doğal olanlara ilişkin çıkarımın da doğru bir yoldan gidilmesini şart koşmaktadır. Doğanın bilinmesinin önemi burada yatmaktadır. Yine doğayı ele alışın, fizik temel üzerinden yapılması devinimin özünde barınmaktadır. Aristoteles bu perspektiften; fizikçi ve matematikçi açısından doğayı ele almanın ayrımına değinmektedir. Bu problem önemlidir çünkü doğa filozoflarının üstte yürütülen ilke ve var olma problemlerinin temelinde de ortaya koyulduğu şekilde, somut olandan soyut olana giden bir problem açıklığa kavuşturulmaya çalışılmaktadır. İlke problemi, somut yani fiziksel olan doğadan, maddi nesnelerden hareketle başlayarak, ilkeye yani görünmeyen ama içsel olarak var olan bir kavrama gitmektedir. Bu yüzden fiziki başlangıç noktasından, kavramsal olana giderken, doğanın çözümlenme dili olan matematiğin ve geometrinin, fizikçi sıfatıyla doğa fiziği yapan araştırmacıdan farkını belirlemek önemli görülmektedir.

Doğanın kaç anlamda kullanıldığı meselesinden sonra, doğanın rasyonel dili olan matematik ve fizik arasında, ele aldıkları nesne incelemesi bakımından benzerlikler saptanmaktadır.[80] Doğa bilimci ele alacağı konunun nesnesini doğada bulmaktadır. Dolayısıyla doğaya ait olan nesneler doğa bilimci tarafından, doğanın içinde kendi özellikleriyle bilinmeleri gerekmektedir. Matematikçinin farkı ise doğal olan nesnenin incelemesini yaparken; nesnelerin doğal cisim sınırlarını ya da nesnelerin ilineklerini somut olarak inceleyememesindedir. Rasyonel bir temel üzerine kurulan matematik, '*soyutlama*' ile çalışmaktadır.[81] Aristoteles burada soyutlama kavramına dayanırken, idealarn, fiziksel nesneleri soyutlamalarındaki bazı açıklıklara da değinmektedir. Aristoteles, ideaları ele alarak, ideaları düşünen filozofların da benzer bir savunuya dahil olduklarını öne sürmektedir. Matematiksel nesnelerden daha az soyutlanan fiziksel nesneleri soyutlamaya çalışmaktadırlar. Dolayısıyla Aristoteles,

[78]Aristoteles, **Fizik**, s.39, 190b 11.
[79]Aristoteles, **Fizik**, s.41, 190b 20.
[80]Bahsedilen benzer öğeler: yüzey, hacim, uzunluk ve noktalardır.
[81]Burada matematikçi için ele alınan nesneleler: devinen ve düşünülebilenden ayrılan nesneler olarak düşünülmektedir.

matematiksel nesnelerin soyutlamasını, fiziksel nesnelerden farklı olacağını açığa çıkarmaktadır.[82]

Matematiksel bilimlerin içinde ele alınan fiziksel nesneler, farklı kavramlarla açıklanabilmektedir.[83] Çünkü Aristoteles, fiziksel varlığın başlangıç noktasını ve varlığını 'devinim' ile başlatmaktadır. Dolayısıyla matematiksel bilimler nesnelerinden soyutlanmış olarak alındığında devinimden yoksun halde görülürken, fiziksel nesneler, fiziksel nesneler devinime bağımlı haldedirler.

Üstten çıkan sonuçlardan hareketle; doğanın ve doğal nesnelerin ele alınış biçimlerinden, Aristoteles için iki temel anlama varıldığını söyleyebiliriz: "*Hem biçim hem madde*".[84] Buradan Aristoteles için yeni sorulara gidilebilmektedir; maddeden bağımsız ve saf maddeye göre olmayan nesnelerin incelenmesinde titizce davranmak gerekmektedir. Bunların her birini bilmek ortak bir bilimin görevi mi yoksa her nesne için farklı bilimler mi oluşturulmalı?[85] Dolayısıyla doğa bilimci nesneyi bilmek için; maddeyi, biçimi ve ereksel nedeni (*to hau heneka*) ve amacı (*telos*) bilmekle görevlendirilmiştir.[86] "*Doğa bir amaç, bir ereksel nedendir (çünkü kendilerinde devinen nesnelerin bir amacı vardır, bu son nokta ise ereksel nedendir)*".[87]

Aristoteles, maddenin bilinebilmesi için ikili bir çıkarım yapmaktadır. İlk olarak maddeyi kullanan açısından, diğeri ise yapıcı veya temelkurucu anlamında yaratıcı olana özgü olacak şekilde düşünülmektedir.[88] Temelkurucu (*(arkhiteknonike)* biçim üzerinde etkiliyken, öteki ise yapıcı-yaratıcı olarak madde üzerinde etkili olmaktadır. Yani devinimin incelenmesinde,[89] insanın yapıp ettiği şeyler maddeyi eser amacıyla ortaya çıkarmakla gerçekleşirken, doğal olanın içinde madde içkin halde bulunmaktadır.

Bir "*nedenler (aitia)*" araştırması olan *Fizik* yapıtında, var olanların ne olduğu üzerinden devinimin nedeni araştırılmaktadır. Nedeni açıklarken, sonuca odaklı bir çıkarım yapma eğilimi göstermekteyiz. Fakat Aristoteles, nedenleri tek bir sonuç

[82]Aristoteles, **Fizik**, s.55, 193b 35-194a 3.
[83]"Burada Aristoteles, burundan bahsederken onun eğriliği değil de basıklığının vurgulandığını belirtmektedir, 194a 5-6.
[84]Aristoteles, **Fizik**, s.57, 194a 12.
[85]Aristoteles, **Fizik**, s.57, 194a 18,19,20.
[86]Aristoteles, **Fizik**, s.59, 194a 25-26.
[87]Aristoteles, **Fizik**, s.59, 194a 28-29.
[88]Aristoteles, **Fizik**, s.59, 194b 1.
[89]Burada temel amaç maddenin devinimini gözlemlemektir.

bağlamında ele almamaktadır. Devinim için tek neden değil, nedenler ve ne içinler bilinmeli ve araştırılmalıdır. Neden olma bakımından ikili bir ayrım yapmaktadır: "*Amaç olarak ve devinim olarak değişimin ilkesi*".[90] Asıl neden ise ereksel neden olarak ortaya konulmaktadır. Çünkü, devinen şeyin ereği asıl devindirici neden olarak düşünülmektedir. Nedenler açıklamasında ele alınan diğer kavramlar ise "*talih ve rastlantıdır (symptoma)*".[91] Bu iki kavramda da nedenler başat rol olmaktadır. Talih kendiliğinden bir var olma durumu ortaya koyamaz çünkü talihin de rastlantının da olması için nedenle başlaması gerekmektedir. Doğal olanın varlığı ve devinimi talih ve rastlantıyla oluşmamaktadır.[92] İnsan düşüncesinin sınırlarını aşan kavramlar adına, talih ve rastlantının neden olarak görülmesi anlaşılır bir açıklama olarak görülmektedir. Nesneler kendi başlarına alındığında nedenleri kendilerinde barınırken, ilineksel anlamda nedenleri kendini başta açık bir şekilde göstermemektedir. Rastlantı ve talihin, nesnenin oluşumunda düşünülmesi ise yine ilineksel olarak nesnenin nedenlerinin açık bir şekilde orada olamamalarıdır.[93] Dolayısıyla Aristoteles için talih nesnelerde, ilineksel neden[94] olarak düşünülmektedir. Talih ve rastlantı, doğada gerçekleşen devinimin ilkesini bilmek için ilineksel olarak bağlantılı olduğu fakat gözle görülemeyen nedenler halinde var olarak kabul edilmektedir. Çünkü bu iki kavram da doğa gereği var olmanın ve düşünmeye bağlı var olmanın nedenlerini, kendilerinde barındırmaktadırlar. Öte yandan rastlantı ve talih düşünüldüğünde, akıl ve doğadan sonra gelen iki kavram olması[95] çıkarımıyla asıl nedenlerin önemi tekrar vurgulanmaktadır. David Ross, Aristoteles'in rastlantı ve talih kavramlarını *Fizik* ve *Metafizik'te* farklı şekilde kavramsallaştırdığını düşünmektedir:

> *Aristoteles'in rastlantıyı ele alışındaki eksiklikler açıktır. Kaide ve istisna arasındaki ayrım yetersizdir. Aristoteles, istisnai olanın varlığını maddenin birden fazla belirlenimini kabul etme kapasitesine bağlar. Fakat aynı güçlerin etkisi altında maddenin aynı belirlenimi alacağı açıktır. Onun belirlenmemişliği olumsallık içermez. Kaidelerin istisnaları olacak ama istisnalar da kaidelere uygun olacaktır. Dolayısıyla Fizik'te rastlantının ele alınışı olumsallığı içeremez. Her olay kendi nedenlerinden, bu nedenlerin belirlenimi altında ortaya çıkmakta*

[90]Aristoteles, **Fizik**, s.63, 195a 10.
[91]Aristoteles, **Fizik**, s.67, 196a 35.
[92]Aristoteles'te burada (talih ve rastlantı kavramları üzerinden), modern bilim anlayışının determinist temel bulgularını bulmak mümkündür. Çünkü herhangi bir tohumdan zeytin ağacı oluşmamaktadır; ancak zeytin tohumundan zeytin ağacı oluşmaktadır. Burada da rastlantı bir neden olarak kabul edilmemektedir.
[93]Aristoteles, **Fizik**, s.71, 196b 25-30.
[94]Aristoteles, **Fizik**, s.77, 197b 5.
[95]Aristoteles, **Fizik**, s.81, 198a 9,10.

> *gibi temsil edilir...Rastlantı sadece, iki kesin nedensellik zincirinin önceden kestirilemeyen birleşmesine verilen addır*.[96]

Aristoteles için devinimi belirleyen sorular; 'Nedir?' ile değil 'Ne için?' ile sorulmalıdırlar. Nedir sorusu devinimin bir açıklayıcı olarak görülmemektedir. Çünkü nesneye nedir sorusu sorulunca, doğanın özü gereği devinime uygun bir cevap çıkmamaktadır. Dolayısıyla nedir sorusu, devinim açısından indirgemeci bir soru haline gelmektedir.[97] Nedenler sıralamasından doğa bilimci için dört temel neden olduğu açıklanmaktadır: "*Doğa bilimciye düşen görev ise bunların hepsi üzerine bilgi edinmek: 'Ne için'i bütün bunlara indirgerse; yani maddeye, biçime, devindiriciye ve ereksel nedene indirgerse doğaya uygun olarak açıklama yapmış olacaktır*."[98] Ne için sorusu, madde, kavram ve ilk devindirici hakkında bilgiye giden yolu oluşturmaktadır. Aristoteles, oluş üzerine yapılması gereken araştırmanın da sorulan sorulardan doğru bir araştırmaya gideceğini düşünmektedir. Neyin, neyden önce oluştuğu[99] soruyla beraber oluşun, devinimle bağı ortaya koyulmaktadır.

> *Doğal devinim ilkeleri iki tane, bunlardan biri de doğa bilimiyle ilgili değil çünkü devinim ilkesini kendi içinde taşımıyor. Devindirilmediği halde devinen nesne bu tür bir şey: tıpkı tümüyle devinimsiz olan, her şeyin 'ilk devindirici'si, 'nedir? (ti estin)' ve 'şekil (morphe)' gibi: nitekim bu zaten amaç ve ereksel neden*.[100]

Doğayı açıklarken izlenecek yolun da bu perspektif üzerinden kavranması uygun görülmektedir. Doğal nesneler düşünüldüğünde "*neden doğa ereksel nedenler arasında ve doğal nesnelerde zorunluluk*"[101] problemleri önem arz etmektedir. Yani nesne düşünüldüğünde, nesnenin doğasında var olan onun için (nesne için), zorunlu olan olabilir mi? Burada Aristoteles, doğa dışında doğal olanın da tanımını yapmaya çalışmaktadır. Var olmalarında rastlantı olmayan ve ilineksel nedene dayanan nesneler düşünüldüğünde, bu tür nesneler "*doğa gereği*"dir.[102] Doğa gereği olan nesneler ise Aristoteles için ereksel nedeni taşımaktadırlar yani ne için sorusunun karşılığını vermektedirler. Amacı olan nesneler düşünüldüğünde, doğaları gereği bu nesneler de varoluş açısından bir öncelik ve sonralık durumu bulunmaktadır. Bir şey

[96]Ross, **Aristoteles**, s.130-131.
[97]Aristoteles, **Fizik**, s.79, 198a 5-15.
[98]Aristoteles, **Fizik**, s.81, 198a 22,23,24.
[99]Aristoteles, **Fizik**, s.81, 198a 32.
[100]Aristoteles, **Fizik**, s.81, 198a 35-38.
[101]Aristoteles, **Fizik**, s.83, 198b 10,11.
[102]Aristoteles, **Fizik**, s.85, 199a 7.

engellenmedikçe, o şey doğası ne ise o olmaktadır. Yapılan şey bir şeyden ötürü bile yapılsa, doğası gereği, doğal olan bir şey için yapılmış olmaktadır.[103] Dolayısıyla nesnelerin doğalarında bulunan zorunlulukla birlikte, ereksel nedenleri bakımından zamansal bir taraf kazanmaktadırlar.[104] Öte yandan, kendi içlerinde barınan, süreklilik arz eden ilke ile devinip, bir amaca ulaşmaya çalışan nesneler doğal nesneler olarak düşünülmektedir.[105] Doğal bir nesne doğasında içkin olmayan halde farklı bir devinim şekli göstermemektedir. Çünkü doğanın genel işleyişinden hareketle, bu hareketi açıklayan nedenler; aynı şekilde doğa için olan nesneleri de açıklayabilmektedir. Yani doğa için ereksel neden bir zorunluluk olarak düşünülmektedir. Peki, zorunluluk nasıl kavranmaktadır? "*Bir koşula bağlı mı, yoksa mutlak olarak mı*?"[106] Ereksel nedeni olan nesneler, zorunlu doğaya sahip olmaktadırlar. Zorunluluk kavramı, koşula bağlı bir kavram olarak düşünülmektedir. Ereksel neden söz konusu olduğunda bu maddede değil kavramda aranması gereken bir neden olarak düşünülmektedir.[107] O halde doğal nesnelerdeki zorunluluk Aristoteles için şu şekilde anlaşılmalıdır: "*Madde olarak söylenen şey ile maddedeki devinimler*".[108] Doğa bilimcinin diğer alanlardan farklı olarak yapması gereken ise maddenin nedenini araştırmaktır. Çünkü 'madde amacın nedeni değildir ve amaç ereksel nedendir'; ilke ise buradan hareketle kavramsal olana bağlıdır.[109]

1.1.5. Aristoteles'te Doğada Gerçekleşen Devinim ve Değişim

Uzun soluklu bir doğa araştırmasından sonra Aristoteles, *Fizik* adlı eserinin 3. kitapta doğanın üstte yapılan tanımları gereği doğayı, devinim ve değişimin ilkesi olmak bakımından ele aldığı bölümdür. Doğanın devinim ve değişimin ilkesi olarak anlaşılması için öncelikle "*devinim nedir*?"[110] buna bakmak gerekmektedir. Aristoteles için doğayı bilmek, devinimi bilmektir; "*devinim bilinmezse doğa da bilinmez*".[111]

[103]Aristoteles, **Fizik**, s.85, 199a 9,10,11,12.
[104]Burada var olanın, ontolojik açıdan zamansal çıkarımı yapılmaktadır.
[105]Aristoteles, **Fizik**, s.87, 199b 16.
[106]Aristoteles, **Fizik**, s.87, 199b 34,35.
[107]Aristoteles, **Fizik**, s.89, 200a 10-15.
[108]Aristoteles, **Fizik**, s.89, 200a 31.
[109]Aristoteles, **Fizik**, s.91, 200a 32,33,34.
[110]Aristoteles, **Fizik**, s.93, 200b 13.
[111]Aristoteles, **Fizik**, s.93, 200b 14.

Burada da diğer bölümlerde olduğu gibi 'neden' araştırması yapılarak devinim ve değişim açıklanmaya çalışılmaktadır. "*Neden, değişimin ya da dinginliğin birinci ilkesidir: bir kararın sahibi eylemin nedenidir...*"[112] Aristoteles devinimi ilk olarak, sürekli olan şeyde olan şeklinde düşünerek başlamaktadır. Süreklilik kavramı ise ardında sonsuzluk kavramını getirmektedir. Dolayısıyla süreklilikle beraber düşünülen şey, sonsuzlukla ayrılabilen şey olarak kavramsallaştırılmaktadır.[113] Devam eden cümlelerde devinim için olmazsa olmaz 3 ana kavramdan bahsetmektedir: "*Yerden, boşluktan ve zamandan bağımsız olan bir devinim olanaksızdır*."[114] Aristoteles için gerçekleşen devinim, belirli kavramların varlığını zorunlu kılmaktadır. Devinimin anlaşılması, boşluk, yer ve zaman kavramlarının anlaşılması için de oldukça önemli görülmektedir. Sonsuzluk kavramının açıklanması, ilerleyen bölümlerde yer, boşluk ve zaman kavramlarının ele alınışı içinde önemli bir yer arz etmektedir. Aristoteles, doğanın bilinmesini, devinim bilinmesine bağlı kılarken, devinimi bilmek içinde yer, zaman ve boşluk kavramlarının tek tek ele alınması gerektiğinin önemini vurgulamaktadır.

Devinimin ele alınışı ile başlamak gerekmektedir. Devinimi nesne üzerinden açıklamaya başlayan Aristoteles, nesnede devinmeyi şu şekilde açıklar:

> *Bir nesne yalnızca gerçeklik halinde varolur, bir de hem olanak hem de gerçeklik halinde varolur. Belirli bir nesne, belirli bir nicelik, belirli bir nitelik ve öteki varlık kategorilerinde de bu böyle. Ama görelilikte, aşırılıkla eksiklikten, etkinlikle edilgenlikten, genelde söylendikte devindiren ile devinebilir olandan söz edilir. Nitekim devindiren devinebilir olanın devindiricisidir, devinebilir olan da devindirence devinebilir. Oysa bir devinim, (kinesis) nesnelerin dışında olmaz, nitekim değişen şey ya varlıkça ya nicelikçe ya da yer açısından değişir*.[115]

Burada devinimim gerçekleşmesi için nesnenin, nicelik ve nitelik olmadan ya da belirtilen kategorilerde bir ortaklık taşınmaması durumunda, değişimin nesnesi sağlanamamaktadır. Değişim nesnesi, ortak kategorilerde bulunmak olarak belirlenmektedir. Var olanın değişen olma türlerine göre de bir belirlenim yapmaktadır. Eş deyişle, varolanlar kaç tür olacak ise devinim ve değişimin türleri de o kadar olacaktır.[116] Dolayısıyla devinimin gerçekleşmesi için değişim temel

[112]Afşar Timuçin, **Aristoteles Felsefesi**, ss.105.
[113]Aristoteles, **Fizik**, s.93, 200b 16-20.
[114]Aristoteles, **Fizik**, s.93, 200b 20.
[115]Aristoteles, **Fizik**, s.94-95, 200b 25-30.
[116]Aristoteles, **Fizik**, s.95, 201a 7.

alınmaktadır. Duyulur nesnelerdeki değişim ve hareket, devinimin başlatıcısıdır ve birbirinden ayrı düşünülmemektedir.

Doğa, devinim ve hareketin gerçekleştiği yer olarak, duyulur nesnelerin de devindiği yerdir. Dolaysıyla ele alınacak kavramlar ne olursa olsun, doğadan ve doğanın tanımı olan değişim ve hareketten ayrı düşünülmemektedir. Bir şeyin devinmesinin nedeni, aslında onun doğasının tanımını da bizlere vermektedir. Devinimi şu şekilde de tanımlayabiliriz:

> *Devinim oluş ve yok oluşu temellendiren bir kavramdır. Dolayısıyla doğası bilinmesi gereken şeyler oluş ve yok oluşa tabi olan ve kendisinde bir değişim meydana gelen şeyler olmak zorundadır. Aristoteles devinimi 'inşa edilebilen bir nesne gerçeklik haline geldiğinde yani inşa edildiğinde bu devinimdir' şeklinde açıklamıştır. İnşa olarak açıklanmış olmasını bir evin inşa edilmesi ya da bir hekimin hastasını iyileştirmesi şeklinde düşündürüp daha da somutlaştırmak mümkündür.*[117]

Buradan da hareketle, devinimin gerçekleşmesi için Aristoteles'te iki şeyin ihtiyacı göze çarpmaktadır, devinen şey ve devindiren ilke. Nesnenin olanak halinde bulunması yani devinebilir haliyle gerçeklikte olanak olarak bulunması, bu olanağı etkinlik halinde ortaya koyması devinimin tanımını vermektedir. Aristoteles bu durumu bir örnekle ifade eder: Bronz olanak halinde bulanan heykel olduğunda bile, bronzun bronz olarak gerçekliği devinim olmamaktadır. Bronz olmak ile olanak halinde yani devinebilir olmak aynı olarak düşünülmemektedir. Mutlak ve kavramsal anlamda bronz olmak ve olanak halinde devinim halinde olmak farklı şekillerde kavranmaktadır.[118] Yani Aristoteles için devinen bir nesnenin, kendi gibi görünmesi ile olanak halinde görünmesi aynı şey olmamaktadır. Olanaklı nesnenin, olanağını gerçekleştirip devinmesi ise gerçek devinim olarak düşünülmektedir.

> *Devinme ve devindirme potansiyeli halinde olan bir şeyin etkinlik haline geçmesiyle belirli bir forma sahip yeni bir şey ortaya çıkmaktadır. Bu etkinlik için devinen ve devindirilen ilişkisi bakımından Aristoteles var olsa da devinmeyenler, devinse de değişmeyenler ve devinip değişenler şeklinde olanlardan üç türde bahsetmektedir. Devinen ve değişenler doğal varlıklardır ve devindirme de kendi olanakları arasında bulunmaktadır. Zamansal ilişkisi bakımından ele alınması gereken de doğal varlıklardır. Devinip değişmeyenleri madde ve form bakımından açıklamak mümkündür. Maddenin formla ilişkisinde meydana gelen yeni şey onun sadece formunu değiştirmektedir. Madde devinime tabi olsa da değişmemiş ve aynı kalmıştır. Devinmeyen ve değişmeyen şeyler ise -daha çok teoloji bağlamında- metafiziğin konusu olan şeylerdir. Ancak var*

[117]Tezel, A., **Aristoteles'te Zaman Kavramı**, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta 2017, s.39.
[118]Aristoteles, **Fizik**, s.97, 201a 26-30.

olanlar için -doğal olarak ya da dışarıdan bir etkiyle de olsa- devinim ve değişim kaçınılmazdır.[119]

"*İnşa edilebilir olan*"[120] kavramından hareketle, bir nesne kendinde gerçekliği ile etkinlik halinde bulunabilir. Tıpkı inşa edilebilir bir şeyin sonunda kendini gerçekleştirmesi gibi düşünülebilmektedir. İnşa edilip kendini gerçekleştirmiş olan ise artık etkinlik halinde değildir. O halde etkin halde olan nesne, hareket ile kendinin inşasını yani devinimini gerçekleştirmektedir. Devinim anlaşılmasında bazı güçlükler olduğunu belirten Aristoteles, devinimin etkinlik halinde görünmesinin, nesnenin devinirken kendini tam hale getirmemesinden kaynaklandığını belirtmektedir. Çünkü, nesne yoksunluk, olanaklı hal ve mutlak etkinlik halinde ancak anlaşılabilmektedir. Bunların anlaşılmasının güç olduğunu düşünen Aristoteles devinimi, bir etkinlik hali olarak ele almanın doğru olduğunu ileri sürmektedir.[121]

Üstte anlatılan değişim ve hareket perspektifi ile Aristoteles'te değişimin iki farklı şekilde gerçekleştiği görülmektedir. Değişim; özsel değişim ve ilineksel değişim olarak ele alınmaktadır. Görüleceği üzere özsel değişim, varlığın kendi özünde gerçekleştirdiği ve tözsel bir hareketi içerirken, ilineksel değişim ise öze bir etkisi olamayan ve özden bağımsız gerçekleşen hareketi anlatmaktadır. Değişim ve hareket şu şekilde de açıklanabilmektedir:

Nesne, bulunduğu yerden başka bir mekana taşındığında, bu değişim nesneyi 'o nesne' olmaktan çıkarmaz. O halde, bu hareket ilineksel bir harekettir. Ancak, özsel bir değişime neden olacak hareket, özsel bir değişimdir. Aristoteles'e göre, varlık açısından hareket ya dış bir nedenden kaynaklanır ya da varlığın kendisinden kaynaklanır. Hareket ilkesini kendi kendisinde taşımayan nesne, değişim ilkesini de kendisinde taşımaz. Buna karşın insanlar ve hayvanlar hareket ilkelerini kendilerinde taşırlar. Bu tür varlıklara hareket ilkesini kendinde taşıyan varlıklar adı verilir. Bunlar fiziğin konusunu oluşturmazlar. Hareketi / değişimi dış bir nedene bağlı varlıklar fiziğin konusudur.[122]

Değişim ve hareketin, İlk Çağ Doğa filozoflarından farklı olarak ele alındığı görülmektedir. Doğayı anlamak için ele alınan değişim konusu, Doğa Filozofları için doğada varolan çokluğun, temel ilke etrafında toplanması ve bu ilke ile değişimin temel öğesinin bulunması şeklinde ele alınmaktaydı.[123] Değişimin, hareket üzerinden

[119]Tezel A., **Aristoteles'te Zaman Kavramı**, s.39.
[120]Aristoteles, **Fizik**, s.99, 201b 8.
[121]Aristoteles, **Fizik**, s.101, 201a 30-35.
[122]Anlı, Ö.F., **Aristoteles ve Fizik**, s. 68-72.
[123]Değişimin ve çokluğun arkasında, durağan ve tek bir nedene bağlı açıklamalar yapılmaktadır.

açıklanması İyonyalı Filozoflar tarafından, bir şeyden başka bir şeye gerçekleşen değişimin temel öğe fikri üzerinde olmasını zorunlu kılmaktadır. Burada değişimi sağlayan görünmeyen öğeye karşı çıkarımlar, duyusal dünyanın ötesini aşarak, daha soyut perspektiflerde kalmaktadır. Aristoteles'in değişim fikri kendinden önceki düşünürlerin bir eklemidir. Bu durum şu şekilde ifade edilebilir:

> *Hareket değişimi de meydana getirmektedir. Eğer şeyler değişiyorsa gerçekte onlar nedirler? 'Dır' ve 'değil-dir'; bir şey her ikisi de olabilir mi, nasıl olur, hangisidir? Çokluk ve çelişme şeylerin varlığına nüfuz eder. Yunanlar bu yüzden 'gerçekte nedir', 'sürekli ve görünüşün ardındaki nedir?' sorularını sormak zorunda kalır. Burnet ise Parmenides'in hareketin imkânsızlığını iddia etmesinden sonra hareketin bir sorun olduğunu, hareket dünyanın başlangıcından önce de olduğu için bir Yunan'ın dikkatini sükûnun daha çok çektiğini söylemektedir. Her iki durumda da onlar hareketi ve sükûnu yani fizik ve bilgiyi açıklamaya çabalamışlardır. Bu durum bilhassa Aristoteles'te sistemli bir açıklama tarzına dönüşmüştür. O dört neden-ilke belirleyip kendisinden önceki felsefenin aslında bu neden ve ilkeleri eksik bir şekilde değerlendirdiğini düşünmüş; kendi sisteminin en 'tam' olduğuna inandığından seleflerini kendisinin bulacağı şeyi arıyor olarak görmüştür.*[124]

Fakat değişimi bir fizikçi bakış açısıyla ele alan Aristoteles'te, değişimi ve hareketi tanımlamak için daha modern çizgilerin yakalandığı görülmektedir. Modern hareket anlayışına göre mekanik, nesnelerin hareketini konu almaktadır. Modern anlayışta doğrudan nesneleri devindiren şeyin ne olduğu merak konusudur. Eş deyişle, nesnenin hareketinin kendisiyle ilgilenmektedir.[125] Dolayısıyla Aristoteles ve Doğa Filozofları arasında ele alınan değişim ve hareket konusunun farklılaştığı görülmektedir. Doğa filozoflarının varlığı hareket değil de daha çok değişim kavramı üzerinden ele aldığı görülmektedir. Aristoteles'te ise hareket bir değişim türü olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla fizikçi bakış açısı ve hareketin tanımlanmasıyla Aristoteles, doğada varolanları ne ise oldukları tözlerden yani ontolojik temelden hareketle, doğalarını bilme çabasıyla hareketi ve devinimi kavramsallaştırmaktadır.

Devinimin, devinebilir nesnede devindiren aracılığıyla gerçekleşmiş olduğunu açıklayan Aristoteles,[126] dinamik yasalar[127] ile hareketi kavramsallaştırmaktadır.

---

[124]Kayar, E., **Aristoteles'te İlke Sorunu**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011, s.2.
[125]Anlı, Ö.F., **Aristoteles ve Fizik**, s. 68-72.
[126]Aristoteles, **Fizik**, s.101, 202a 13-14.
[127]Fizik alanı içinde ele alınan hareket iki şekilde düşünülmektedir. İlk olarak kinematik hareket anlayışı, hareketin nedeni üzerine değil de matematiksel olarak hareketi irdelemeye çalışır. İkinci olarak dinamik, hareketin nedeni üzerine düşünerek, nedeni merkeze alan bir yaklaşımdır. Dinamik hareket anlayışının Antik dönemde egemen olduğu görülmektedir. Modern fizik anlayışlarıyla beraber 17.yy' gelindiğinde, dinamik anlayışın, kinetik anlayışa doğru bir ilerleyişi olduğu görülmektedir.

Dinamik yasalardan çıkarılacağı üzere Aristoteles'te hareket ve değişim tamamıyla duyusal dünyada gerçekleşen bir tanım kazanmaktadır. Hareketin belirlenimi üzerine:

> *Ayrıca her şeyin hareketsiz olduğunu söylemek de, her şeyin hareketli olduğunu söylemek de ya da ezelî-ebedî hiçbir şeyin olmadığını söylemek de doğru değildir. Harekette olan şeyleri hareket ettiren bir şey var olmalıdır. Hareket eden her şey bir şeyden hareketle bir şeye doğru hareket eder. O halde hareket edenin önce kendisinden kalkarak hareket edeceği şeyde olması, sonra artık orada olmaması, diğer şeye doğru hareket etmesi ve diğer şeyde ortaya çıkması gerekir. Öyle ki var olmayanın harekette olmasının mümkün olmadığından sükûnet ve hareket eşit olarak varlığın fiilleridir ve var olmayan bir şeye izafe edilemezler ve işte zaten töz bakımından oluş, meydana geliş, hareket noktası olarak salt kuvve olan bir var olmayana sahip olduğundan, bir hareket değildir.*[128]

Aristoteles felsefesinde varlıkların oluşu karşıtlıklar üzerinden belirlenmektedir. Hareket ise salt bir ilinek olarak, hareket eden ya da hareket ettiren tözde bulunmak zorundadır. "*Her meydana geliş, daha önceden meydana gelmiş olan bir şey, her hareket genel olarak daha önceden harekette olan bir şey gerektirir. Bu sebeple hareket hem bir gerçekliğe sahiptir hem de süreklidir*."[129] Hareket eden şey, olduğundan başka bir şey olmak durumdadır. Dolayısıyla hareket eden şey, niceliksel, niteliksel ve yer değiştirme öğeleri ile yer değiştirmeyi zorunlu kılmaktadır.

Doğa, hareketin gerçekleştiği ilke olarak kavramsallaştırılır ve dolayısıyla hareketin ne olduğunu bilmek önemli bir konu haline gelmektedir. 'Hareket süreklidir' çıkarımı ile devinimin ve değişiminde temeline inilmektedir. Hareket kavramına bakarsak, Elealı filozoflar hareketi ve değişimi reddederken, Atomcu filozoflar niteliksel değişimlerin olduğunu reddetmektedirler. Buna karşılık Aristoteles, hareket için hem sürekliliği hem de gerçekliği şart koşmaktadır. Hareket etmek, durumlar arasındaki ani geçişler değil de, bir durumdan başka bir duruma belirli bir nicelikte geçiştir. Kuvve halinde olan cismin, fiil haline geçmesidir. Örneğin ev yapımını düşünürsek, evin yapılması için tuğlalar ve harcın bir araya gelmesi ile mümkün olmaktadır. Ev yapımı başlamadan, kendinden bir ev yapılabilir olan şey, henüz kuvve halinde yani fiil haline geçmemiş bulunmaktadır. Ev yapımı sona erdiğinde ise, evi ev yapan şeyler artık fiil halinde bulunmamaktadır. Ancak ev yapılabilir olan şey, ev yapma süreci içinde fiil haline geçmek adına, potansiyel halde bulunabilmektedir.[130]

---

[128]Gül, E.S., **Aristoteles'te Fizik Ve Metafizik** *İlişkisi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 2010, s.27.
[129]Gül, E.S., **Aristoteles'te Fizik Ve Metafizik İlişkisi**, s.28.
[130]Ross, **Aristoteles**, s.136-137.

Dolayısıyla hareket, tam olarak tamamlanana kadar bitmiş sayılmamaktadır. Aristoteles'te karşıtları kavramak önemlidir. Diyalektik anlayışı karşıtların üzerinden kuran filozof, karşıtlar arasında gerçekleşen hareket ile varlığın değişimi anlaşılır kılınmaktadır. Aristoteles'te değişmenin sağlanması için gereken öğeler, hareketi meydana getiren, hareket eden şey, hareket edilen zaman ve hareketin kendisine doğru olduğu şeydir. Son iki öğe, sadece yer değiştirme için koşullanmış öğeler değil, varlığın oluş ve yokoluşundaki tözsel karaktere dayanan, büyüme ve küçülmedekine benzer olarak niteliklere dayanmaktadır.[131]

Buradan hareketle değişim kendisi bir şeyden başka bir şeye gerçekleşen hareket olarak kavranabilmektedir. *Metafizik*'te tanımlandığı üzere ilineksel anlamda gerçekleşen hareket:

> *1) pozitif terimden (onun karşıtı) bir pozitif terime 2) bir pozitif terimden onun zıddına 3) bir negatif terimden onun zıddına ya da 4) bir negatif terimden bir negatif terime; başka bir ifadeyle A'dan B'ye, A olmayandan B olmayana, A'dan A olmayana ve A olmayandan A'ya doğru olmalıdır*.[132]

Değişimin ve hareketin farklı tanımlarını yapan Aristoteles, temel olarak tözsel etkinliği de aşarak, değişmeyi 4 farklı kategoride toplamaktadır: "*1) Bireysel doğaya ilişkin olarak var oluş ve yok oluş, 2) Niteliğe ilişkin olarak farklılaşma, 3) Niceliğe ilişkin olarak büyüme ve azalma, 4) Yere ilişkin olarak hareket*."[133] Sayılan bu kategoriler arasında yer değiştirme (*phora*), gerçekleşen diğer hareketleri de kapsamaktadır. Yer değiştirme varlığın değişiminde temel unsurlardır biri olarak ele alınmaktadır. Büyüme vb. olaylarda yani nitelik değişiminde söz konusu olan yine yer değiştirme olacaktır. Diğer bir yandan değişmenin temel biçimini ise nitelik değişimi oluşturmaktadır. Çünkü, niteliksel olan değişim ereğe dönük gerçekleşen değişim olarak gerçekleşmektedir. Bu da varlığın neliği söz konusu olunca, ontolojik geri bakışın kurucu öğesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Değişim ve değişen varlık arasında her daim olası bir etkinliğin olması beklenmektedir; çünkü değişim potansiyel olandan aktüel olana doğru bir hareket gerçekleştirmektedir.

[131]Gül E.S, **Aristoteles'te Fizik Ve Metafizik İlişkisi**, s.28.
[132]Gül E.S, **Aristoteles'te Fizik Ve Metafizik İlişkisi**, s.28.
[133]Gül E.S, **Aristoteles'te Fizik Ve Metafizik İlişkisi**, s.29.

1.1.6. Sonsuzluk

Aristoteles için doğa biliminin tanımı öncelikle, doğal cisimlerin çokluğu düşünülünce sonsuz, sınırlanmış halde zorunlu olarak büyüme, devinme ve zamanla ilgili olarak kavranmaktadır.[134] Dolayısıyla doğa içinde sınırlı ve sonsuz olan bilinmelidir. Aristoteles için, doğa üzerine yapılan bir araştırmada, doğa bilimci sonsuz üzerine düşünmek zorundadır.[135]Aristoteles, kendinden önce sonsuzluk üzerine düşünen filozofların belirlenimlerine eğilmektedir. Öncelikle Pythagorasçılar ve Platon gibi düşünürler sonsuzluğu, başka nesnelerle ilinek olan kavram olarak değil de ayrı başına tözü olan bir kavram olarak ele almaktadırlar. Pythagorasçılar için sonsuz, duyulur nesnelerden hareketle gökyüzünü aşan ve evrene ulaşan bir sonsuzluk kavrayışıyla gerçekleşmektedir. Öte yandan Platon'nun anlayışın da ise gökyüzünde hiçbir cisim olmadığı, bir yerde olmayan kavramların da idealarının olamayacağı şeklinde düşünülmektedir. Eş değişle, sözü geçen iki düşünür de, diğer doğa filozofları da sonsuzluk kavramını, öğelerin içinde dışşal bir doğa olarak konumlandırmaktadırlar. Sınırlı sayıda öğeye sahip düşünürler de bile, sonsuz bir kavram olarak yerine ulaşamamış görünmektedir.[136]

Sonsuzluğun, düşünürler tarafından ilke olarak kabul görmesi olası bir durum olarak düşünülmektedir. Sonsuz[137] kavramı, "*[Ç]ünkü onun ne boş bir şey olması ne de ilke olmak dışında onda bir başka olanak bulunabilir*"[138] şeklinde tanımlanmaktadır. Fakat sonsuz kavramı "*[Bir] ilke-başlangıç taşıyamaz, çünkü bu onun sınırı olurdu*."[139] İlke problemi üzerinden sonsuz kavramını ele alan Aristoteles, sonsuzun kendisinin bir ilke olduğunu dolayısıyla bir oluşum ya da yokolmaya tabi olmadığını ileri sürmektedir. İlke olan; sınırları belli olan ve sınırları üzerinden düşünülen bir tanım olarak, sonsuz kendisinde ilke olduğu için ilke tanımının sınırlı

[134]Aristoteles, **Fizik**, s.105, 202b 31-32.
[135]*Fizik* adlı eserinin 3. kitapta sonsuzluk üzerine düşünen Aristoteles için, sonsuzluk kavramını ele almış, doğa felsefesi alanıyla uğraşmış tüm filozofların, bu kavrama yabancı olmadıklarını belirtmektedir. Sonsuzluk kavramı doğa felsefesi araştırmalarının temel kavramlarından biri olarak kabul edilmiştir, ss.107.
[136]Aristoteles, **Fizik**, s.108-108, 203a 5-20.
[137]Diğer bir yandan Aristoteles'in felsefesinde ilke sorununun önemi, çalışmanın başında da belirtilmiştir. Çünkü, "[Her]şey, ya kendisi bir ilke ya da bir ilkeye bağlı…(203b 6)" olarak düşünülmektedir.
[138]Aristoteles, **Fizik**, s.108-108, 203b 4-5.
[139]Aristoteles, **Fizik**, s.109, 203b 6-7.

niteliğini de taşımamaktadır. Diğer bir yandan başlangıcı olmayan sonsuz kavramı[140], "*[Ö]teki nesnelerin başlangıcı olarak görülüyor...*"[141] Aristoteles, geçmiş düşünürlerin sonsuzluğu var olarak kabul etmelerinin sebeplerini detaylıca sıralamaktadır. İlk olarak zamandan yani sonsuz bölünmedeki büyüklükler düşünüldüğünde, bunlar matematik kavramlarıdır, sonsuzla ilişkili olarak düşünülmektedir. Sonsuz, oluşmuş olan nesnenin, ondan ayrıldığı şey ise oluş ve yokoluş sonsuz ile ortadan kalkamamaktadır. Diğer bir yandan sınırlı olan fikri ile, sınır belirleyen ile sınırlı olanın hep bir birliktelik oluşturması fikri de sonsuzu kavramsal hale getirmektedir. Bunlar arasında en önemli görülen ise, düşüncede bir sınır olmamasından, soyutlanabilir olan şeyler, matematik ya da göksel cisimler, sonsuz olarak düşünülebilmektedir. Eğer boşluk ve sonsuzu bir yerde olan olarak düşünürsek, evrenin her yerinde boşluk ve sonsuz olması da olası olarak görülmektedir.[142]

Dolayısıyla evrende, boşluk olmadığını düşünen Aristoteles, sonsuzluğun da duyulardan bağımsız, kendi başına bir varlığı olmadığını düşünmektedir. Çünkü, sonsuzun niteliği, büyüklüğü ya da sayısal çokluğu bulunmamaktadır. Diğer bir yandan ilinek değil de kendi başına töz olarak düşünülürse, bölünmez olmak zorundadır.[143] O halde, sonsuz parçalanamayan ve bölünemeyen bir şey olarak karşımıza çıkmaktadır.[144] Çünkü duyulur cisimler içinde, sonsuz duyulur bir cismin varolması olanaklı olarak düşünülmemektedir.[145] "*Yine nesneler sonsuz ve yalınsa yerleri de sonsuz olacak öğeler de...çünkü cismi ve yerini ayırmak olanaksız*."[146] Platon ve Pisagorcu düşünürler sonsuzu başlı başına bir ilke olarak kavramsallaştırmaktadırlar. Sonsuz başka bir şeyin niteliği olarak değil fakat kendi başına tözsel bir varlık olarak ele alınmaktadır. Pisagorcular sayıyı sonsuz bir nitelik olarak kavrarken; Platon, sonsuz kavramını maddi olan hiçbir öğenin barınmadığı,

[140]Burada devam eden sonsuz tartışması, Parmenides, Pythagorasçılar ve Anaxsimenes'in sonsuzluk düşünceleri üzerinden yürütülmektedir.
[141]Aristoteles, **Fizik**, s.109, 203b 11.
[142]Aristoteles, **Fizik**, s.111, 203b 15-30.
[143]Burada bölünebilir olan nicelik sahibi olan olarak düşünülebilir. Bir sayısı ya da bir büyüklüğü olan şey ancak bölünebilir bir kavram olarak düşünülebilir.
[144]Sonsuz üzerine yapılan çalışma önemlidir çünkü, duyulur nesneleri araştırma konusu yapan Aristoteles için araştırma yapılan cisimlerin büyüklükleri üzerinde, sonsuz kavramının bir etkisi olup olmadığı incelemektedir.
[145]Aristoteles, **Fizik**, s.117, 205 a 9.
[146]Aristoteles, **Fizik**, s.119, 205a 30.

ancak algılanabilir şeyler de bir sonsuzluk fikrinin barınacağını ileri sürmektedir.[147] Sonsuz kavramını, yer kavramı ile tartışmaya açan Aristoteles, duyulur cisimler üzerinden yer kavramını sonsuzla ilişkili olarak ele almaktadır. Sonsuz, bir yerde olamaz. Bu çıkarım şu şekilde açıklanmaktadır:

> *Ayrıca her duyulur cisim bir yerde, yerin tür ve ayrımlarıysa: yukarı-aşağı-ön-arka-sağ-sol. Bunlar yalnızca 'bize göre' ve uylaşımla (thesei) değil; bütünün kendi içinde de belirlenmiş. Ama sonsuzun içinde bunların olması olanaksız. Kısaca bir yerin sonsuz olması olanaksızsa her cisim de bir yerde ise sonsuz bir cismin varlığı olanaksız. Üstelik "nerede?", "bir yerde" demek, "bir yerde" de "nerede" demektir*.[148]

Dolayısıyla bir yerde olmamak, etkin halde olmamak anlamına gelmektedir. Sonsuz, bir yerde olmayarak, etkin yani devinen olarak da düşünülememektedir. Fakat Aristoteles, sonsuz kavramını tamamen olmayan bir kavram olarak ele almamaktadır. Çünkü sonsuz olmazsa; beraberinde birçok kavramında tanımı doğru yapılamayacaktır. Öte yandan zaman da sonsuz düşünüldüğünde sınırlı olacak, büyüklükler hep yeniden bir büyüklük oluşturacak ve sayı da sonsuz bir nicelik olarak kavranamayacaktır.[149] O halde Aristoteles için sonsuz hem etkinlik hem de olanak halinde olarak bir anlamda var olmaktadır. Sonsuzluğu var olarak kabul etmek, olanak anlamında onun varolduğunu ve etkinlik anlamında da süreçsel olarak düşünülebildiğini göstermektedir. Diğer bir yandan sonsuz ilişkili olduğu kavramlarla beraber[150] düşünüldüğünde, olanak ve etkinlik halinde olmaktadır. Sonsuz, kendi dışında bir şey olmayan şey değil, kendi dışında hep bir şeyin şeyi olan olarak düşünülmektedir.[151] Kendi tanımı gereği olmasa da sonsuz, nicelik açısından farklı şekillerde tanımlanabilmektedir.

Modern felsefenin düşünce isimlerinden olan Descartes'ın Aristoteles'in sonsuzluk fikrine dayanarak, özne perspektifinden sonsuz kavramını işlediği görülmektedir. Öteki nesneler düşünüldüğünde onlarda saltık bir olgunluk olmadığı belirlenimi ile nesnelerin sınırsız gibi görünmesinde barınan şeyin özden gelmediği

[147]Aristotle, **Physics**, çev. Robin Waterfield, Oxford World's Classics, 2008, s. 63.
[148]Aristoteles, **Fizik**, ss.121-123, 205b 30-35.
[149]Aristoteles, **Fizik**, s.123, 206a 10-11.
[150]Üstte belirtilen; zaman, büyüklük ve sayı kavramları.
[151]Aristoteles, **Fizik**, s.127, 207a 1-2.

düşünülmektedir. Descartes'a göre bu tamamlanmamış anlayış, özden değil, öznenin eksik düşünüşünden kaynaklanmaktadır.[152]

Aristoteles için sonsuz, nicelik alma bakımından, kendisinin dışına çıkarak, başka bir şey alan şey olarak kavranmalıdır. Bu belirlenimin dışında kalan ise kendi dışında hiçbir şeyi olmayan, bir bütün olarak düşünülen 'tanrı' kavramıdır.[153] Burada bütün, eksiksiz olan nesne olarak düşülmektedir. Çünkü, bahsedilen iki kavram da kendi dışında bir şeyi olmayan kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Sayıda algılanan sonsuz fikrinde, olanak halinde olan sonsuzluk fikri vardır: "*Ama alınan sayı belli bir çokluğu hep aşar, yine de bu sayı, ikiye bölmeden ayrılamaz ve sonsuzluk tıpkı zaman ve zamandaki sayı gibi kalıcı değildir, hep oladurur*."[154] Üstte belirtilen sonsuzu belirleyen öğelerde, sonsuzun doğa gereği aynı olamayacağını söylenmiştir. Sonsuz kavramı, devinim ile birlikte düşünülmektedir. Çünkü devinme içinde, büyüklüğü de zamanı da biçim değiştirmeyi de taşımaktadır: "*Zaman da devinimden ötürü sonsuz*".[155]

Matematikçinin sonsuzu ele alması, sınırlılıkları belirlemesi açısından önemli görülmektedir yani olanak halinde bir sonsuz kavrayışı mevcuttur. Fakat Aristoteles sonsuzun olanak hali şeklinde kavranması dışında, sonsuzun; madde olarak kavranmasının da açıklamasını yapmaktadır. Burada madde olarak ele alınan sonsuz, nesneyi saran, kavrayan bir halde düşünülmektedir. Buradan devinim ve zaman konusuna bir ön giriş yapan Aristoteles için zaman, devinim ve düşünce sonsuz kavramlardır. Eş değişle bu öğelerden alınan parçalar kalıcılık taşımamaktadır.[156] Doğaya ilişkin çıkarım yapmak için sonsuzluk kavramını bilmek önemli görülmektedir. Çünkü sonsuzluk kavramıyla beraber, tüm varolan doğal nesneler için ya sonlu ya da sonsuz olmak zorundadırlar. Nesneyi kavramak adına büyüklükleri, zamanı ve devinim dikkate almak gerekmektedir.[157] Sonsuzluğu kavrarken ele alınan öğelerin, sonsuzluğu farklı şekillerde kavramak adına düşünüldüğü gözlemlenmektedir.

---

[152]Descartes, **Felsefenin İlkeleri**, s.84.
[153]Aristoteles, **Fizik**, s.127, 207a 8-9.
[154]Aristoteles, **Fizik**, s.131, 207b 15-16.
[155]Aristoteles, **Fizik**, s.131, 207b 24.
[156]Aristoteles, **Fizik**, s.135, 208a 20.
[157]Aristotle, **Physics**, s.76.

İKİNCİ BÖLÜM

ARİSTOTELES'İN *FİZİK*'İNDE ZAMANIN MANTIKSAL KURGULANIŞI

2.1. HER ŞEYİN VAROLMA KOŞULU OLARAK YER

Birinci bölümde tartışılan değişim kavramının bazı güçlüklere sahip olması, değişimin sonsuzluk kavramı ile birlikte düşünülmesindendir. Bitmeyen bir süreç olarak ele alınan kavramların tam olarak anlaşılmasında da bazı zorluklar karşımıza çıkmaktadır. Aristoteles'in değişimi açıklarken yapmaya çalıştığı; somut durumdan, somut tahliller çıkarmaktır. Dolayısıyla değişimi de sonsuzlukla bağlantısını anlaşılır kılarak, somut bir çıkarıma varmaya çalıştığı görülmektedir. *Fizik* yapıtı boyunca Aristoteles'in kendinden önceki düşünürlerin kavramları nasıl ele aldıklarıyla hesaplaştığını görmekteyiz. Herakleitos'un oluş felsefesinde bulunan sonsuzluk kavrayışını açıklamaya çalıştığı görülmektedir. "*Görünmeyen uyum görünen uyumdan daha güçlü*"[158] çünkü Antik düşünürlerde, nesneler arasında gerçekleşen hareket ve doğanın özü görünmeyen bir ilkede, kendini açığa vurmaya yatkın haldedir. Yine "*Herakleitosçu öğretilere göre kavranabilen her şey daimi akış halindedir ve onlara dair bir bilgi yoktur*"[159] düşüncesi, Aristoteles'in devinimi açıklığa kavuşturması için geçmiş kaynağa sahip bir bilinmezlik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Aristoteles, doğada var olan devinimi açıklarken birçok farklı kavramdan yararlanmaktadır. 'Yer nedir' sorusu önemlidir, çünkü Aristoteles yer açısından olan devinmenin en genel ve en başta gelen devinim olarak, yere göre, yer açısından gerçekleşen devinim şeklinde belirlemektedir.[160] Dolayısıyla yere göre devinim, doğadaki hareketi ve nesne hareketini başlatan şey olarak bilinmelidir. Başlangıçta yer kavramını, değişim kavramı ile düşünmemiz gerekmektedir. Yer ve değişim arasındaki bağlantıyı şu şekilde düşünebiliriz:

> *Değişim nedir? Değişim bir durumdan başka bir duruma geçmektir. Devinim de bir çeşit değişmedir. Aristoteles, "yer'e göre değişim" der buna. Yere göre değişim, bir şeyin "şimdi burada, biraz sonra uzakta olmasıdır. Bir de niceliksel değişim vardır: Şimdi şu uzunlukta olan, biraz sonra daha kısa ya da daha uzun olabilir. Bir de niteliksel değişim vardır: Şimdi sağlıklı olan biraz sonra hasta*

[158]Herakleitos, **Fragmanlar**, s.16, (D49).
[159]Herakleitos, **Fragmanlar**, s.18, (D67).
[160]Aristoteles, **Fizik**, s.135, 208a 30.

> *olabilir. En önemli değişim duyulur dünyanın başlıca özelliklerinden birini meydana getiren oluşma ve bozulma'dır. Bu değişim tözsel değişimdir, böyle olmakla kökel bir değişimdir...Oluşma ve bozulma süreklidir...Değişimin belli bir düzeni, belli zorlukları vardır. Çünkü değişim bir şeyin yerine belli bir şeyin geçmesi değil, ama bir şeyin bir durumdan başka bir duruma geçmesidir.*[161]

Üstte yapılan alıntıdan da hareketle, yerin tanımını yapmak bazı güçlükleri doğurmaktadır. Nitekim yer, kendi neliği dışında; cisimlerin de yeri olarak kavranmaktadır. Aristoteles, yerin tanımını yaparken yöntemsel açıdan temel sorular sorarak işe başlamaktadır: 'Nasıl ve nelik' (yer açısından). Bu bakış önemlidir çünkü: "*Yer ise içinde oluşan ve değişen her şeyden değişik bir şey olarak görünüyor*",[162] dolayısıyla yer, kendinde gerçekleşen devinim ve hareket ile tanımı almaktadır. Yine Aristoteles başlangıçta yeri şu şekilde kavramsallaştırmaktadır. Yer, değişimin ve değişmenin ona doğru olduğu uzam olması bakımından:

> *Yine doğal cisimlerin ve ateş, toprak, bu gibi yalın cisimlerin yer değiştirmesi de yalnızca 'yer' diye bir şeyin varolduğunu değil, yerin belli bir güç, olanak taşıdığını da gösteriyor, çünkü her nesne engellenmedikçe kendi yerine gidiyor, kimi yukarı kimi aşağı. Bunlarsa yerin bölümleri ve türleri; yukarı aşağı, altı durum içinde öteki geri kalanlar.*[163]

Dolayısıyla yer düşünüldüğünde, doğada var olan devinim değişimin bilinmesine açıklık getiren bir kavram karşımıza çıkmaktadır. Devinim yani hareket, bir yerden başka bir yere gerçekleşmektedir. Yani devinim, yere göre şekil alan bir kavramdır. Aristoteles için bir yerde olmak sadece durum açısından orada olmak anlamında değil; "*olanak ve güç*"[164] açısından da olmaktır. Dolayısıyla yer değiştirme, yerin kendisinde bir varlık kazanmaktadır.

Doğanın kendine has hareketi, potansiyel olarak güç kavramı ile gerçekleşmektedir. Diğer bir yandan, boşluk hakkında onun varlığını öne çıkaran düşünürlerin, yerin varlığı hakkında da benzer bir düşünceye ulaşmaları gerekmektedir. Eş değişle, boşluk kavranırken öncelikle, cisimin olmadığı, cisimden yoksunluk yaşayan yer kavramı akıllara gelmektedir.[165] Boşluk ve yer tanımını yapar; nesneye bağlı olarak boşluk, cismin olmadığı yer olarak tanımlanmaktadır. Yer kavramı ve boşluk kavramını ilişkisel olarak kuran filozof, cisimlerin dışında bir yer

[161]Afşar Timuçin, **Aristoteles Felsefesi**, ss.99-100.
[162]Aristoteles, **Fizik**, s.135, 208b 4.
[163]Aristoteles, **Fizik**, s.137, 208b 5-15.
[164]Aristoteles, **Fizik**, s.137, 208b 22.
[165]Aristoteles, **Fizik**, s.137, 208b 25-26.

kavramı olduğunu düşünmektedir. Öte yandan, cisimler için kendilerinde bir yer kavramının barındığı ve bu bakımdan her duyulur cismin bir yerde olmasının zorunlu olduğu[166] çıkarımı ile cisimden bağımsız, bir yer kavramının varlığını ve cisimde varolmak için hep bir yerde ve bir zamanda olmak gerektiği vurgulanmaktadır. Cisim ise hep bir yerde ve zamanda olmak bakımından değişmiş olmaktadır. Aristoteles yerin tanımını genişletmektedir. Hesiedos'un evrenin mitolojik açıklamasından hareketle, *khaos*'u başlangıç aşamasında ilk nesne olarak kabul etmesinden,

> *'Her şeyden önce Khaos oluştu, ancak daha sonra geniş göğüslü toprak.' Çünkü o çoğu kimse gibi her şeyin bir yerde, bir uzamın içinde olduğu inancından ötürü varolanlar için ilkin bir mekan olmasını gerekli görüyor. Böyle ise yerin gücü, olanağı harika, hayranlık verici ve her şeyden önce gelen bir şey olmalı. Çünkü öteki nesnelerden hiçbiri onsuz olamıyorsa, o ise öteki nesneler olmadan olabiliyorsa onun ilk olması zorunlu; nitekim yer yokolmuyor, oysa onun içindeki nesneler ortadan kalkıyor*.[167]

Burada Aristoteles, yer kavramını ele alırken, zaman kavramına da bir bakış sunmak açısından tüm düşünce tarihine giderek, bir sentezleme yapmaya çalışmaktadır. Hesiedos örneğinden hareketle, varolanlar olmadan önce en başta yer olmalıdır. Önceliği yere veren Aristoteles, her şeyin varolma koşuluna yere yani mekana işaret etmektedir. En büyük mekan olarak da evren düşünülmektedir.

Dolayısıyla yer ile ilgili çıkarımlar onun zorunlu olarak varolduğunu göstermektedir. Yer kavramını anlaşılır kılmak için ikili bir ayrım yaptığını görmekteyiz. Bütünlüklü açıdan tüm nesneyi kaplayan yer olarak ortak yer (*topos koinos*), diğer tarafta ise doğrudan nesnenin an içinde bulunduğu yer olarak özel yer (*idios topos*).[168] Burada yerin tikel ve tümel anlamda ele alındığını görmekteyiz. Aristoteles'in örneğinden hareketle, şimdi burada bulunan su; döküldüğünde ya da boşaltıldığında yerini alacak olan havadır; havadan sonrada yerini alacak olan başka bir cisim olabilmektedir[169]. Bu durum yerin içinde varolanlar dışında farklı bir yapıda olduğunu düşünmemizi sağlayabilmektedir. Diğer bir yandan basit doğal cisimlerin hareketi (ateş, toprak vb.) yerin varlığı dışında, yere ait bir güç olduğunu da göstermektedir. Çünkü, doğal cisimler engellenmedikçe kendi yerlerine doğru hareket etmektedirler. Hesiedos'un örneği ile de nesnenin varolma şartının, mekan üzerinde

[166]Aristoteles, **Fizik**, s.137, 208b 27.
[167]Aristoteles, **Fizik**, s.137, 208b 29- 209a 38.
[168]Aristoteles, **Fizik**, s.141, 209a 31-32.
[169]Aristoteles, **Fizik**, s.139, 209a 10.

kurulmasındadır. Burada önemli olan mekanın içinde varolan durumlar da nesnelerde ortadan kalsa bile, mekanın varlığını sürdürmeye devam etmesidir.[170]

Tüm bu tartışmalar içinde yerin ne olduğu kendini açıkça ele vermemektedir. Cisim ve yer arasındaki bağlantı Aristoteles için şu şekilde düşünülmektedir:

> *Yer her cismi saran şeyse o bir sınır olsa gerek, dolayısıyla büyüklük ve büyüklüğün maddesi onunla belirlenen, sınırlanan yer herbir nesnenin biçimi ve şekli diye düşünülebilir, çünkü budur herbir nesnenin sınırı. Demek bu biçimde bakıldıkta yer, herbir nesnenin biçimi. Ne ki, büyüklüğün yerini dolduran şey olarak da düşünüldüğüne göre, yer 'madde' demektir; yani büyüklükten değişik bir şey, bu da bir yüzey, bir sınır çizgisi gibi, biçim tarafından sarılan, sınırlanan şey: 'madde', 'belirsiz olan' da böyle bir şey, nitekim bir küreden sınırları ve biçimsel özellikleri atıldıkta geri kalan maddenin dışında bir şey değil*.[171]

Yer düşünüldüğünde ilk olarak her cismi tanımlayan, 'uzunluk, genişlik ve derinlik'[172] kavramlarını vermesi gerekmektedir. Fakat yerin bir cismi olması olanaksız olacaktır çünkü, bu durumda karşılıklı iki cisim olması zorunlu görülmektedir. Eğer cisimler yer ve uzayda bir alan kaplıyorsa, katı cisimlerin de bir sınırı ve hacmi olmak zorundadır. Diğer bir yandan noktalar arasındaki sınır düşünüldüğünde orada bir ayrım yapılamamaktadır. Bir nokta ile diğeri arasında yer açısından bir fark bulunmazken, cisimlerinde yer açısından farklı sınırlarda olması olası görülmektedir. Sonuç olarak mekan, cisimlere sınırlı bir yapıda değildir.[173]

Diğer bir yandan madde ve yer açısından bir bağlantı düşünüldüğünde ise yer bir madde olarak düşünülememektedir. Yerin bir büyüklüğü vardır fakat, maddi değildir. Ama algılanabilir olan şeyler maddi şeylerdir; yalnızca algılanabilir olan şeyler de büyüklükte bir nesne oluşmamaktadır.[174] O halde yer dört nedenden biri olamaz.[175] Aristoteles, Zenon'un paradoksal düşüncesini ele alarak, varolanların zorunlu olarak bir yerde olmasından, yerin de yerinin zorunlu olacağını, bunu da yeri sonsuz bir kavrayışa sokacağını düşünmektedir.[176] Dolayısıyla yer, mevcut bir şeyse ve her şey yerli yerindeyse sonsuz bir gerileme meydana gelebilmektedir, çünkü yer için de bir yer olması koşulu bulunmaktadır.[177]

---

[170]Aristotle, **Physics**, ss.78-79.
[171]Aristoteles, **Fizik**, s.141, 209b 35-10.
[172]Aristoteles, **Fizik**, s.139, 209a 5.
[173]Aristotle, **Physics**, s.80.
[174]Aristotle, **Physics**, s.80.
[175]Yerden hareketle var edilen herhangi bir şey yoktur. Yani yerden bir şey yapılamaz. Herhangi bir şeyin amacı ya da aracı değildir. Dolayısıyla yer, dört nedenden olamaz.
[176]Aristoteles, **Fizik**, s.139, 209a 25.
[177]Aristotle, **Physics**, s.80.

Buradan hareketle modern felsefesinin öncül isimlerinden olan Descartes'ta Aristoteles'in yer ve cisim tartışmasının izlerinin taşıdığı görmekteyiz. Uzunluk, genişlik ve derinlik kavramları ile modern felsefenin doğa anlayışında Aristotelesçi izlere rastlamaktayız.

> *Her tözün temel (ana) bir özniteliği vardır; ruhunki düşünce, cisminki de uzamdır. Ancak her san tözü tanıtmak için yeterli olmakla birlikte, gene ayrıca her tözde, kendi doğası ve özünü oluşturan bir san vardır ve diğer tüm sanlar ona bağlıdır. Örneğin cisimli tözün özünü uzunluk, enlilik ve derinlikçe uzam meydana getirir; düşünce ise düşünen tözün özünü oluşturur. Zira cisme verilebilen ya da dayatılabilen tüm özellikler önce uzamı gerektirir; nitekim düşünen şeylerde bulduğumuz tüm özellikler de çeşitli düşünce biçimlerinden başka bir şey değildir. Böylece, ne uzamlı bir şeyde bulunmayan bir şekli, ne de uzamlı bir yerde (mekanda) meydana gelmeyen bir hareketi kavrayabiliriz.*[178]

Modern felsefede, Aristotelesçilere yönelik yaygın eleştirinin yanında, Aristoteles'in kendi onun orijinal düşüncelerine dönüş yapıldığı görülmektedir. Dolayısıyla, onun yer ve cisim tartışması modern felsefede önemli bir konu olarak ele alınmaktadır.

Aristoteles'in yer kavramını madde ve form kavramları ile de düşündüğü görülmektedir. "*Bir şeyin yeri; ne maddesi ne de şeklidir*"[179] çıkarımından hareketle, biçiminin ve yerin maddeden ayrılamayacağı düşünülmektedir. Dolayısıyla yer bir nesneye ait parça olmamaktadır. Yer nesneden ayrılabilen bir yapıya sahiptir. Eş değişle, yerin bir kaba benzediği düşünülebilmektedir. Nitekim kap, içindeki nesne düşünüldüğünde taşınabilir hale gelmektedir. Öte yandan kap, içindeki nesnenin hiçbir şeyi olmamaktadır. Kap, nesneyi çepeçevre sarar ve ondan ayrılabilen olan, nesnenin biçimi olmayan şeydir. Nesneyi saran yapısı ile de maddeye de ait bir şey olması mümkün görünmemektedir.[180]

Yer düşünüldüğünde, nesneden bağımsız haldedir ama aynı zamanda yer, cisimle beraberken içkin bir forma bürünmektedir. Yer, varolan her nesnenin biçimini alabildiğinden değişken olarak karşımıza çıkmamaktadır. Yer, her nesnenin biçimini alabildiği için nesnelere içkin bir yapı taşımaktadır yani yerin son derece dinamik bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Aristoteles, somutluk vurgusuna özellikle dikkat çekmektedir. Çünkü, bir şeye varoldu diyebilmek için bir şey olması gerekmektedir. Devam eden tartışmada Platon'un *Timaios* diyaloğuna bakmak gerekmektedir.

---

[178]Descartes, **Felsefenin İlkeleri**, s.98.
[179]Aristotle, **Physics**, s.81.
[180]Aristoteles, **Fizik**, s.143, 209b 25-30.

> *O halde bütün bu türleri kapsayacak olan şey, tüm biçimlerin dışında başka bir biçime sahip olmalıdır...Ancak her şeyi kapsayan, içine alan, kavraması zor bir bağlantı kuran, görülemeyen şekilsiz bir şeydir gibi bir tanımlama yapabiliriz...Gördüğümüz ya da uzuvlarımız sayesinde kavrayabildiğimiz şeyler gerçekten de bu şekilde varlığı olan nesneler midir?...Kavram ve gerçek düşünce birbirinden farklı iki ayrı nesneyse de bunların tek varlıkları vardır...Bu durumda başlangıçsız ve sonsuz, içine herhangi bir yabancı nesne almayan, kendisi de başka bir yere girmeyen, görülmeyen, farklı duyu organlarıyla hissedilmeyen ve sadece kavramayla anlaşılabilecek olan farklı ve değişmeyen biçimler olduğunu söylemeliyiz*.[181]

Aristoteles, Platon'un çıkarımı üzerine büyük, küçük ya da maddeden pay alan her şeyin, pay alabilmesi olanaklı ise idealar ve sayıların bu pay alma içinde bir yerde olmasının zorunlu olduğunu ileri sürmektedir.[182] sorusunu sormaktadır. Yere bu açıdan bakıldığında, yani biçim ya da madde olarak kavrandığında, bir şeyin büyüklüğünün uzantısı gibi görülebilmektedir. Büyüklüğün yayılımı da büyüklükle aynı olarak düşünülmemektedir. Bir cismin nitelikleri ve sınırları ortadan kalkarsa geriye sadece madde kalacaktır. Platon'un *Timaios* diyaloğunda madde ve uzamı birleştirmesinin sebebi de bu olarak görülmektedir. Çünkü, biçimi alabilen şey uzayla aynı olmalıdır. Yine Platon'a göre, yer ister büyük ister küçük ya da madde olsun biçim alabilen yer olarak düşünülmektedir.[183] "*Bir şeyin yeri, şekli ve maddesi ise nasıl kendi yerine hareket edebilir? Hiçbir şey, hareket içermeyen ne üstünde ne de altında olmayan bir yer olamaz*."[184] Yerin nelerden ötürü tözünün zorunlu olduğunu ve yine nelerden ötürü tözünün ne olduğunu belirtmek gerekmektedir. Aristoteles, hangi bakımdan gerçekten yerin varolduğunu ve yerin kavramını anlamak konusunda hangi zorluklarla karşılaşacağımızı açıklamaktadır.[185]

Aristoteles kavramları ele alırken, tek yanlı bir bakış sunmamaktadır. Bütünlüklü düşünme açısı, yer kavramını ele alırken de işlevsel olmaktadır. Demek ki bütünün parçaları, iki yönlü düşünüldüğünde, içine alan parça ve içinde olan parça olarak, bütünün kendi içinde olduğu görülmektedir.[186] Yani bütün parçada olmalıdır; parça da bütünden ayrı düşünülememektedir. Bir kavram hem kendi olmalı hem de tikel olan tümele ulaşmalıdır. Dolayısıyla tikel olan yani parça tümeli, bütünü içinde

[181]Platon, **Timaios**, çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, İstanbul, 2020, ss.63-64.
[182]Aristoteles, **Fizik**, s.143, 210a 35-37.
[183]Aristotle, **Physics**, s.82.
[184]Aristotle, **Physics**, s.82.
[185]Aristoteles, **Fizik**, s.143, 210a 10.
[186]Aristoteles, **Fizik**, s.145, 210a 29-30.

barındırır. Yer bir yandan tanımı tam yapamadığımız için hiçbir şeydir diğer bir yandan; yer hiçbir şey olduğundan dolayı her şeydir; ya da her şeyde vardır diyebiliriz. Nesnenin, bir yerde olduğunu kanıtlamaya çalışan Aristoteles: "*[N]esnenin doğrudan kendi içinde olması olanaksız...*"[187] çıkarımını yapmaktadır. Şu soru önemli görülmektedir: Bir şey kendinde mi vardır, kendinde değilse hiçbir şey midir? Yer kavramı bu soru ile şekillenmektedir. Bu durumda her şey ya hiçbir yerde olacaktır ya da kendisinden başka bir şeyin içinde olacaktır. Soruda varolan belirsizliğin bizi götürdüğü yer ise; bir şeyin sadece kendisi olduğu sürece doğrudan bir şey olabileceği ya da başka bir şey olduğu sürece mi türevsel olarak varlığını sürdürebildiği noktadadır.[188] Bir şeyin kendi başına olması durumu, tesadüfen bile mümkün görünmemektedir. Çünkü, o zaman iki şey, aynı anda aynı yerde olmak zorunda olurdu.

Aristoteles, yerin ne olduğu sorusu gereği 'kendinde bulunan'[189] tanımını açıklamaya çalışmaktadır. Yer, nesnenin yerde olması bakımından nesneyi doğrudan saran şey olarak düşünülmektedir. Üstte de belirtildiği üzere, nesneye ait bir şey değil, nesneyi bırakabilen ve ondan ayrılan olarak kavranmaktadır.[190] Buradan şu sonuç çıkarılmaktadır: Yer, olduğu şeyin doğrudan kapsayıcısıdır ve içerdiği nesnenin de bir parçası değildir. Nesnenin hareketi düşünüldüğün de nesne tarafından geride bırakılabilir ve ondan ayrılabilir olarak düşünülmektedir. Mekanın incelenmesi, devinim açısından önemli bir konudur. Öyleyse yere göre devinimin varlığı, yerin araştırılmasını da zorunlu kılmaktadır.[191] Öyleyse, cismin yer değiştirme hareketi ile, mekanın incelenmesi zorunlu hale gelmektedir. Gökyüzünün, bir yerde olması bağlamında incelenmesinin sebebi de bu olarak görülmektedir.[192]

> *Devinimin ise bir türü yer değiştirme, biri büyüme, biri de yitip gitme/eksilme; nitekim büyüme eksilmede de bir değişme söz konusu: daha önce buradaki nesne*

[187]Aristoteles, **Fizik**, s.145, 210b 22.
[188]Aristotle, **Physics**, s.83.
[189]Burada Zenon'un yerin varlığını bir şeyin içinde olmasına zorunlu kıldığı düşüncesini ele alındığı görülmektedir.
[190]Aristoteles, **Fizik**, s.149, 211a.
[191]Aristoteles, **Fizik**, s.149, 211a 13.
[192]Aristotle, **Physics**, s.85.

daha sonra daha küçük ya da daha büyük [bir yere] doğru değişmiştir.[193] *Ayrıca devinen nesne 'kendi başına' bir etkinlik ya da 'ilineksel anlamda' devinebilir*.[194]

Bir yerde olduğumuzu kastetmek aslında, bir yerin bize göre özel sınırını belirlemektir. Tıpkı havanın gökyüzünü sarması ve bunun gökyüzüne bir sınır yaratması gibi düşünülebilmektedir.[195] Burada sınır kavramı, yer ve onu saran şeyin aynı olmadığını ispatlamaktadır. Çünkü, bir şeyin yeri ile o şeyin kendisi aynı büyüklükte olmak zorunda olurdu; yani cismin ve yerin arasında büyüklük açısından bir eşitlik olmalıydı.[196] Aristoteles'e göre yerin zorunlu olarak olması gereken dört şey vardır: "*Ya bir biçim, şekil (morphe), ya bir madde ya sınırlar arasındaki bir ara nesne ya da sarılan cismin büyüklüğü dışında hiçbir aralık yoksa sınırların kendisi*."[197] Yerde sınırların kendisi vardır; cismi sarmasından ötürü biçim de bulunmaktadır. Sınırın kendisi denilen şey ise yerin kendisi olarak düşünülmektedir. Yer kendi başına kalıcı bir ara-nesne olamaz. Kabın şekli de bir yerdir, kabın içindeki su da bir yerdedir. Bu yüzden yerin yeri vardır ama yerin tek başına bir yeri olamayacağı düşünülmektedir. Nitekim, yer nesneden bağımsız vardır fakat ona yerleştirilen her nesnenin de şeklini aldığı için nesneyle görünür hale gelmektedir. "*Yer durgunluk içinde ayrık olmayan süreklilik*"[198] düşüncesinden hareketle yerin maddeye göre durumu düşünülebilmektedir. Fakat yer durgunluk içinde midir? Yerin nesneye göre değişmesi onda ayrıklık olduğunu göstermektedir. Yerin, maddeden farkı hem nesneden hem de maddeden ayrılabilmesi ve sarması üzerinden kavranmaktadır.

Aristoteles, mantıksal dışlama yoluyla kavramları ele alırken mümkün olacak olan tüm olasılıkları dışlayarak, o şeyin ne olduğu bulmaya çalışmaktadır. Cismin bir yerde olması; onda madde ve formun aynı anda olması anlamına gelmektedir. Cismin bir yerden bir yere hareketi, hareket edenin kendisinin; kapsanan değil kapsayanın hareketi gibi algılanmasını sağlamaktadır. Yani yer değiştirmede cisim değişirken, yer değişmemektedir, devinen; yerde kapsanan cisimler olmaktadır. Kapsayanın doğrudan

[193]Yer düşünüldüğünde önce ve sonra kavramlarının, değişimin bir türü olarak ele alınması; zaman kavramının yer kavramı ile şekillenmekte olduğunu göstermektedir. Nesnenin hareketi, ki bunlardan bahsedilen büyüme, eksilme ya da yer değiştirme durumları, zamansal anlamda öncelik ve sonralık ile ilişkilidir. Bu ilişki yer ve zaman arasındaki bağın, devinimin tanımına eşlik ettiklerini göstermektedir.
[194]Aristoteles, **Fizik**, s.149, 211a 14-20.
[195]Aristoteles, **Fizik**, s.149, 211a 25.
[196]Aristotle, **Physics**, s.86.
[197]Aristoteles, **Fizik**, s.151, 211b 6-7.
[198]Aristoteles, **Fizik**, s.153, 211b 30.

yer ile devinimsiz sınırı yerdir. "*Dolayısıyla saran nesnenin doğrudan ilk devinimsiz sınırı, işte yer budur*."[199] Aristoteles'e göre yerin de potansiyelliği bulunmaktadır. Evren ve gökyüzü düşünüldüğünde, bir cisim tarafından sarılmazlar çünkü sınırları bulunmamaktadır. Yerin asıl tanımını ise; belli bir zamanda, bir şeyde sarılmış olması üzerinden kavramsallaştırılmaktadır. "*[S]ınırlanan nesnedeki sınır anlamında...*"[200] düşünülen yer, aslında bir yerde olarak ele alınmaktadır, yani yer "*kapsayan cismin sınırıdır*".[201] Yerin bir yerde olması anlamında değil, sınırın sınırlı olan şeyde olması anlamında düşünülmektedir.[202]

2.2. MÜMKÜN OLMAYAN BİR KATEGORİ OLARAK BOŞLUK

Aristoteles felsefesine, kendisini bir başlangıç gibi değil de kendinden öncekilere referans vererek kavramları ele aldığı görülmektedir. Kendinden önceki kuşakların bilgisini ileri taşımaktadır. Onun felsefesi tıpkı koyulan taşın üstüne bir bina yapmaya benzemektedir. Bu durum Aristotelesçe bir filozof erdemidir. Yerin varlığı ve neliği üzerine uzunca bir tartışma yürüten filozof, cisimden yoksun yeri boşluk olarak kavrayan anlayışa gönderme yaparak; boşluk kavramının da ne olduğunu açıklamaya girişmektedir.

Boşluk kavramı ilk bakışta,[203] "*Boşluğun varlığını savunanlar onu bir tür yer, bir kap gibi kabul ediyorlar: boşluk, alabildiği kütleyi taşıdığında 'dolu', o kütleden yoksun olduğunda 'boş' diye düşünülüyor. Sanki 'boş', 'dolu', 'yer' aynı şey; bunların varlığı ise aynı şey değil*"[204] bu şekilde kavramsallaştırılmaktadır. Aristoteles, kendinden önceki filozofların boşluk kavrayışlarını ele alarak, boşluğun tanımını genişletmeye çalışmaktadır. Öncelikle, Anaksagoras'ın havanın varlığı üzerine düşüncelerinden hareketle, boşluk kavramındaki yanlışlıklarını ortaya koymaya çalışmaktadır. Çünkü bu fikre göre boşluk: "*[İ]çinde hiçbir duyulur cismin*

[199]Aristoteles, **Fizik**, s.155, 212a 20.
[200]Aristoteles, **Fizik**, s.157. 212b 27.
[201]Ross, **Aristoteles**, s.143.
[202]Aristotle, **Physics**, s.90.
[203]Aristoteles kavramları ele alırken hem '"Ne?" hem de "Nasıl?" sorusunu sormaktadır. Onun bu yaklaşımı felsefede "öz ve görünüm" araştırmasının derinliğine işaret etmektedir. Ele alınan şey öz bakımından nedir diğer bir yandan görünüm ile beraber nasıl vardır araştırması, Aristoteles'in felsefi kavramsal çalışma titizliğini gözler önüne sermektedir.
[204]Aristoteles, **Fizik**, s.159, 213a 15-20.

bulunmadığı aralık, ara nesne(diastema)"[205] olarak kavranmaktadır. Var olan kavrayışı hep bir cisimle beraber vardır anlamında düşünüldüğünden, cisimden ve varlıktan yoksun yerin yani içinde algılanabilir hiçbir şeyin olmadığı bir uzantının, sadece havanın olduğu yerin boşluk olduğunu düşünmektedirler. Dolayısıyla burada açıklanması gereken şey ise; havanın bir şey olduğunu ispatlamak değil, var olan tek uzam türünün cisimlerin uzamı olduğu, bunun cisimlerden ayrılamayacağı ya da gerçekte onlarsız var olamayacağı ve maddi evreni parçalayamayacağı düşüncesidir.[206] Anaksagoras'ın düşünceleri Aristoteles'in maddeyi biçimlendirme ve ona bir tin yaratma çabalarında önemli etkileri olduğu düşünülmektedir. Bu durum şu şekilde ifade edilmiştir: "*Aristoteles, Anaksagoras'ın dünyayı düzenleyen bir tin kavramıyla Sokrates öncesi filozofların arasına ayık bir insanın içkili insanların arasına daldığı gibi daldığını söylemiştir*."[207] Buradan hareketle Aristoteles'in 'ilk hareket ettirici' kavramının köklerini bulabilmekteyiz.

Cismin, yer ve boşluk bağlamında devreye girmesiyle, atomcu filozofların düşüncelerine de değinilmektedir. Demokritos ve Leukippos'un kalıcılaşmış boşluk fikrine eğilerek: "*[V]e birçok başka doğa bilimcinin dediği gibi, cismin tümünü o sürekli olmayacak şekilde kaplayan ayrı-başına ve etkinlik halinde varolan bir aralık olmadığı ya da her cisim sürekli olmasına karşın cismin tümünün dışında [böyle bir aralık] var mı, bu*."[208] Cisimler evreni sürekli halde görünseler bile, bunun dışında var olan cisimlerden ayrı bir uzanımın bulunmadı gösterilmek istenir.[209]

> *Dolu ve boş. Başta Parmenides olmak üzere, Elealı filozoflar, olmayanın yani tamamen boş uzayın varlığını kabul etmediğimiz taktirde çokluğun, hareketin, değişikliğin, oluşumun ve yok oluşun var olamayacağını göstermişlerdi ve bu varsayım onlara imkansız göründüğünden, hareketi çokluğu vs. inkar yoluna gittiler ve olan bir şeyin değişmeyen tek bir gerçekliğe sahip olduğunu ileri sürdüler. Demokritos, bir şeyin yoktan var olmasının mümkün olmadığından emindi; bu aynı zamanda Lefkippos'un tüm olayların zorunluluğuna dair önermesiyle de çelişmiş olacaktı...Dolayısıyla Parmenides'in aksine var olmayanı, yani boş bir uzayı kabul etmeye karar verdi. Buna göre dünya, Lefkippos'a ve Demokritos'a göre uzayı dolduran bir "Dolu"dan, yani olandan ve varolmayan bir boşluktan, yani uzaydan oluşur. Oysa uzayı dolduran "Dolu", "Bir" değildir. Sayısız küçük ev küçüklüklerden dolayı algılanamayan parçacıklardan oluşur. Bu parçacıkların "Boşluk"ları yoktur. Uzayları tamamen*

[205]Aristoteles, **Fizik**, s.161, 231a 28.
[206]Aristotle, **Physics**, s.91.
[207]Hans Joachim Störig, **Vedalardan Tractatus'a Dünya Felsefe Tarihi**, çev. Nilüfer Epçeli, Say Yayınları, 2011, s.133.
[208]Aristoteles, **Fizik**, s.161, 213b 30-35.
[209]Aristotle, **Physics**, s.91.

doldururlar. Aynı zamanda bölünemezdirler ve bu yüzden de "atom" yani "bölünemez" diye adlandırılırlar.[210]

Boşluk kavramı cismin, hareket ve yer değiştirmesi üzerinden düşünüldüğünde; "*[N]itekim boşluk olmazsa devinim olması düşünülemez, çünkü 'dolu'nun bir şey olması olanaksız, alacak olsa ve aynı yerde iki nesne olacak olsa belli çok sayıda cismin aynı anda birlikte bulunması da olası olacak*."[211] Bir şey alındığında iki nesne aynı yerde olacaktır yani nesneler büyüklük ve küçüklükleri düşünüldüğünde, yer açısından iç içe düşünülebilmektedirler. "*[Ç]ünkü büyük birçok küçük parçadan oluşur*."[212] Dolayısıyla boşluk ve yer düşünüldüğünde, cisimlerin boşlukta çakıştığı kavranıyorsa; eşit olan birçok nesnenin sürekli bir çakışma halinde olacağı görülebilmektedir.[213] Melissos'un evreni açıklama düşüncesinde de benzer bir çıkarıma başvurulmaktadır. Yani hareketin olması için boşluk olması gerektiğini fakat boşluk kavramının var olmadığını düşünmektedir.[214] Bu düşüncelerle beraber doğa filozoflarında boşluğun var olduğuna dair yaygın ispatın varlığı görülmektedir. Diğer bir yandan; bazı nesnelerin sıkışıp, büzülmelerinin de boşluk ile ilgili olduğu düşünülmektedir. Örneğin şarap fıçısındaki şarap, sıkıştırılmış tulumun (ya da cismin) içindeki boşluğu büzmesi ile açıklamaktadırlar.[215] Büyüme düşünüldüğünde de boşluğun varlığı ön plana çıkarılmaktadır. Yine Phythagorascılar da boşluğun açıklamasını: "*[Onlara göre] boşluk, "sonsuz nefes aracılığıyla" sanki nefes alan evren-gökyüzüne yayılıyor ve doğaları ayıran boşluk. Sanki boşluk birbiri peşisıra giden nesneleri ayıran, onların sınırını çizen bir varlık. Bu da ilkin sayılarla oluyormuş, çünkü boşluk onların doğasını sınırlıyormuş*."[216] Phythagoras'ın düşüncesinde boşluk, şeylerin arasındaki farklılığı yaratan şey olarak kavranmaktadır. Boşluk, bir ardıllık ilişkisi içinde, şeylerin bir tür ayrımını ya da ayrıklığını ortaya koymaktadır.[217] Bu düşüncelerden sonra Aristoteles'in, kendinden önceki boşluk kavrayışlarını açıklığa kavuşturduğu görülmektedir. Düşünceleri serimledikten sonra, kavramlarla hesaplaşmasını devam ettirmektedir.

---

[210]Hans Joachim Störig, **Vedalardan Tractatus'a Dünya Felsefe Tarihi**, ss.130-131.
[211]Aristoteles, **Fizik**, s.161, 213b 1-5.
[212]Aristoteles, **Fizik**, s.161, 213b 11.
[213]Aristotle, **Physics**, s.92.
[214]Aristotle, **Physics**, s.92.
[215]Aristoteles, **Fizik**, s.163, 213b 15.
[216]Aristoteles, **Fizik**, s.161, 213b 20-25.
[217]Aristotle, **Physics**, s.92.

"*Boşluk içinde hiçbir şey olmayan yerdir*"[218] ve "*Dokunma açısından duyulur bir cisimle dolu olmayan şey*"[219] belirlemelerinden hareketle; boşluk, içinde beden ya da cisim olmayan bir yer olarak tanımlanır ve dolayısıyla bedenin ya da cismin olmadığı yerde boşluğun var olduğu düşünülmektedir. Ayrıca cisimsel olan ve bedensel olan dokunulabilirdir yani kendilerinde bulunan 'ağırlık ve hafifliğe' sahiplerdir.[220] Dolayısıyla boşluğun içinde ağırlık ve hafiflik olmadığı düşüncesi de buraya dayanmaktadır.[221]

> *Boşluk, içinde ne belli bir nesne ne de cisimsel bir varlık bulunan şeydir. Bunun için bazı kişiler "boşluk cismin maddesidir" diyor (yerin de bu aynı şey olduğunu savunanlar bunlar), oysa dedikleri yerinde değil, çünkü madde nesnelerden ayrılamaz...[B]oşluk varsa onun cisimden bağımsız bir yer olması zorunlu; yerin bir anlamda var olduğunu bir anlamda ise var olmadığını söyledik. Buna göre şu çıkıyor: aynı şekilde boşluk da ne ayrılmış bir şey olarak ne de ayrılamayan bir şey olarak var, çünkü boşluk bir cisim değil, cisim aralığı, bu gerekiyor.*[222]

Buradan hareketle, yer kavramında gidilebilecek düşünsel çıkmazların, boşluk kavramı için de mümkün olduğunu belirtmektedir. Çünkü, yeri cisimsel olarak algılayan anlayış, boşluğu da benzer bir noktadan düşündürmektedir. Dolayısıyla bir yanılgı ortaya çıkmaktadır. Çünkü boşluk da yer de söz konusu olduğunda; cisim ve madde birbirinden ayrılamazlar.[223]

Boşluk kavramını tıpkı yer kavramında olduğu gibi, cisim ve devinim açısından ele alan Aristoteles, burada belli başlı yanlış algılanışları onarmaya çalışmaktadır. "*Berikiler boşluğun, içinde devinim olan şey olduğu için devinim nedeni olduğuna inanıyorlar...Oysa devinim varsa boşluğunda olması hiç zorunlu değil.*"[224] Hareket ve değişim kavramları düşünüldüğünde, hem yerin cisim tarafından işgal edildiği yerle cisimden farklı bir şey olduğu hem de boşluğun var olduğunu iddia eden düşünceleri destekler nitelikte görünmektedir. Devinimin nedeni boşluk gibi görülebilmektedir fakat boşluk devinimin sebebi olmamaktadır. Yer değişimi içinde boşluğa gerek olmadığı düşünülmektedir çünkü, hareket eden cisimlerin dışında ayrı bir uzantı olmaksızın nesnelerin birbirlerine yer açmaları mümkün olarak

[218]Aristoteles, **Fizik**, s.163, 213b 35.
[219]Aristoteles, **Fizik**, s.163, 214a 6.
[220]Aristoteles, **Fizik**, s.163, 214a.
[221]Aristotle, **Physics**, s.93.
[222]Aristoteles, **Fizik**, s.165, 214a 10-20.
[223]Aristotle, **Physics**, s.93.
[224]Aristoteles, **Fizik**, s.165, 214a 25-30.

görülmektedir. Bunu sıvılarda olduğu gibi süreli dönüşüm içinde olan nesnelerde de görmek mümkündür.[225]

Aristoteles, ilerleyen bölümlerde cisimden ayrı bir boşluğun olmadığının kanıtını aramaya eğilmektedir. Yalın cisimlerde gerçekleşen yer değiştirme, doğal haliyle ve doğal cismin doğasına uygun olarak gerçekleşmektedir. Yani "*[B]oşluk yer değiştirmenin nedeni olmaz*."[226] O halde "*[B]oşluk hangi [devinimin] nedeni olacak*?"[227] Yere göre devinimin sebebi olmayan boşluk, cisim açısından da düşünüldüğünde, yani cisimden yoksun yer olarak kavrandığında, boşluğa konan cismin nereye doğru devineceği belirsizleşmektedir. Yer konusunda tartışılan aşağı ve yukarı devinim, boşluk ve yeri birlikte düşünenler için ortak bir hareket olarak kavranmaktadır. Bütün ve parçanın mekanda ve boşlukta olması söz konusu olduğunda: "*Yine yer yoksa boşluk da olmayacaktır*"[228] yani bir bütün olarak bir yerde konumlandırılan cismin parçaları, ne yerde ne de boşlukta birbirinden ayrı düşünülmemektedir.[229]

"*Boşluğun varlığı devinimin varolması koşuluyla zorunludur*"[230] görüşüne karşı olarak Aristoteles, boşluğun olduğu yerde cismin devinmesi için bir sebep olmadığını düşünmektedir. Boşluk, cismin hareket etmesini imkansız kılmaktadır. Nesnelerin yerdeki dengesi düşünüldüğünde Aristoteles'in evren anlayışında, dünyanın hareketsiz olduğu fikriyle de örtüştüğü görülmektedir. Dolayısıyla boşluk, içinde bulunan cismi devindirmez. Cismin hareketi düşünüldüğünde, cisim ya doğası gereği hareket eder ya da zorunlu olarak hareket etmektedir. Zorunlu hareket ise Aristoteles için ikincil hareket olarak düşünülmektedir. Çünkü, cismin doğasından gelmemektedir. "*Oysa boşlukta bunların hiçbiri olmaz, orada hiçbir yer değiştirme olmayacaktır*."[231] Dolayısıyla cismin doğasına ait olmayan doğal bir hareket yoksa boşluk içinde de gerçekleşen bir hareket olmayacaktır.[232]

Diğer bir yandan fırlatılan bir nesne düşünüldüğünde; kimsenin teması ya da dokunuşu olmadan hareket etmeye devam ettiği görülmektedir. Buna bazı düşünürler

[225]Aristotle, **Physics**, s.94.
[226]Aristoteles, **Fizik**, s.167, 214b 15.
[227]Aristoteles, **Fizik**, s.167, 214b 15.
[228] Aristoteles, **Fizik**, s.167, 214b 27.
[229] Aristotle, **Physics**, s.95.
[230] Aristoteles, **Fizik**, s.167, 214b 29.
[231] Aristoteles, **Fizik**, s.169, 215a 17-18.
[232] Aristotle, **Physics**, s.95.

havanın itici kuvveti ve atılan nesnenin kendi doğal hareketini tamamlaması[233] olarak bakmaktadırlar. Fakat Aristoteles için bu koşulların hiçbiri boşlukta gerçekleşmemektedir. Bir şeyin hareket edebilmesinin tek yolu başka bir şeyle ilişkisinde gerçekleşmektedir.[234] Harekete geçen cismin duracağı yerde belirsiz olarak görülmektedir. Dolayısıyla cisim ya hareketsiz olacaktır ya da onu durdurmaya, engel olmaya çalışan bir dış kuvvetle karşılaşmadığı sürece sonsuza kadar hareket etmek zorunda kalacaktır.[235] Burada Aristoteles, hareketin ilişkiselliğine değinmektedir. Boşluk, yer ve yer değiştirme kavramlarını, cismin hareketi üzerinden derinleştirmektedir.

"*Her devinimin bir devinimle ilgisi var (çünkü[devinim] bir zaman içinde, her ikisi de sınırlı olduğundan, hep bir başka zamanla oranı var) oysa boş ile dolu arasında [bir oran] yok*."[236] Cisimlerin hareketi, boşlukta ve dolu olan yerde farklılık göstermektedir. Bu yüzden farklı cisimlerin hareketi zamansal olarak farklılıklar gösterecektir. Çünkü, bir hareket ile başka bir hareket arasında, farklı sınırlılıkları bulunduğundan dolayı, her zaman orantısal farklılıklar olduğu düşünülmektedir.[237]
Diğer bir yandan boşluğun "*seyreklik ve sıklık*"[238] kavramlarıyla düşünüldüğü görülmektedir. "*Çünkü seyrekleşme ve sıklaşma olmasa birleşme ve sıkışma da olmaz, bu olmasa ya genelde devinim olmayacaktır ya Ksoutos'un dediği gibi ya [evren] bütünü dalgalanacaktır...*"[239] Burada seyrekten kastedilen içinde, birçok boşluğu bulunduran kavram yani ayrılabilen boşluk olarak düşünülmektedir. Bunun yer içinde boşluk için de mümkün olamayacağı görülmektedir. Çünkü, yerde, boşlukta kendi içinde ayrılmaz ve parçalı halde değildir. Sıklık kavramı ise bir şeyin boşluğu bulundurması fakat ayrılmayan bir boşluk kavramını barındırması olarak düşünülebilmektedir. Burada da hareketi boşluğun sağlamadığı düşüncesinden çıkarım yapılabilmektedir.[240] Nesne, boşlukta devinimsizidir. Boşluktaki cisimlerin hareketsiz oldukları gibi boşluğun kendisi de hareketsiz olarak düşünülmektedir.[241]

---

[233] Burada Platon'un görüşlerine değinmektedir.
[234] Aristotle, **Physics**, s.96.
[235] Aristotle, **Physics**, s.97.
[236]Aristoteles, **Fizik**, s.175, 216a 10.
[237]Aristotle, **Physics**, s.98.
[238]Aristoteles, **Fizik**, s.177, 216b 22.
[239]Aristoteles, **Fizik**, s.177, 216b 25.
[240]Aristotle, **Physics**, s.100.
[241]Aristotle, **Physics**, s.100.

Dolayısıyla Aristoteles için yer değiştirmenin sebebi boşluk olarak görülmemektedir. Diğer bir yandan hareketin sebebi de boşluk olmamaktadır. Boşluğun var olduğunu düşünen ve ileri süren birçok çıkarımla hesaplaşan Aristoteles, potansiyel anlamda madde içinde bir boşluk fikri olamayacağını düşünmektedir. "*[N]e gerek mutlak anlamda gerekse seyreklik anlamında ayrıbaşına bir boşluk var ne de olanak halinde...*"[242] Sık ile seyrek kavramları bir yer değiştirme yaratmaktadır fakat cismin yapısına göre bir hareket sergilemektedirler. Bu madde söz konusu olduğunda bir yer değiştirme değil de bir başkalaşma olarak kavranabilmektedir.[243]

2.3. ŞİMDİ'DE DÜĞÜMLENEN ZAMAN

Zaman kavramı Aristoteles felsefesinde, benzer öğeler taşıyan tanımları barındıracak şekilde, bilimler sınırlandırılması göz önüne alındığında iki farklı şekilde kavramsallaştırıldığı görülmektedir. İlk çalışması, varolan şeylerin gerçek varoluşlarına inilen kategorilerden biri olarak tanımlanan "zaman"dır (*pote*). Diğer çalışma ise hareket kavramıyla bağlantı kurularak, fiziki doğa üzerine eğilen, doğa felsefesinin temel ilkelerinden bir olarak ele alınan "zaman" kavramıdır (*khronos*).[244] İlk olarak çalışmanın izleneği boyunca, *Fizik* yapıtından hareketle, zaman kavramı açıklanmaya çalışılacaktır.

Aristoteles'in *Fizik* yapıtında ilk dört kitabın genel başlıklarını ve ele aldığı kavramlar üzerinden derinlemesine yaptığı tartışmaları inceledik. Kitabın 4. bölümüne gelindiğinde, doğayı tanımlamak ve devinimi açıklamak amacından hareketle; devinimin tanımı, yer ve boşluk üzerine yaptığı çıkarımlardan "zaman" kavramına geçtiği görülmektedir. Doğa üzerine yapılan bu detaylı çalışma ile fizik bilimi alanına giren kavramların tanımları ve geçmiş düşünürlerin çıkarımları ile nelikleri ortaya çıkarılmaya çalışılmaktadır. İlk kitapta doğal nesnelerin ilkeleri araştırması ile değişimin temel ilkelerini de analiz etmeye çalıştığı görülmektedir. Doğa, Aristoteles için değişimin kaynağı olarak anlaşılmaktadır fakat bu değişim doğaya özel bir

[242]Aristoteles, **Fizik**, s.183, 217b 21.
[243]Aristoteles, **Fizik**, s.183, 217b 25.
[244]Ömer F. Karaköse, **Khronos&Aristoteles'te Zamanın Doğası**, Eskiyeni Yayınları, 2022, s.69.

değişim olarak ele alınmaktadır. Yapıtın geri kalan bölümlerin de ise doğa çalışmaları için sağlanması gereken çeşitli kavramları analiz ettiği görülmektedir. 3. ve 4. kitaplara geldiğimizde doğa araştırmasının, teorik fizik kavramlarına eğildiği görülmektedir. Sonsuzluk, yer, boşluk ve *khronos* anlamında zaman bu temel kavramları oluşturmaktadır. Yapıtın geri kalan bölümlerinde ise fiziki kavramlardan hareketle, değişim ve süreklilik üzerine yoğun bir çalışma yapıldığı görülmektedir.

Dolayısıyla çalışmada gelinen ana konu 'zaman' kavramı üzerinden tartışmamız devam etmektedir. Aristoteles, zaman ile ilgili tartışmayı şu şekilde başlatmaktadır:

> *Kamuya açık konuşmalarda onunla ilgili dediklerimizden de yararlanıp ilkin o varolanlardan mı, var-olmayanlardan mı; ikincileyin doğası ne, buna bakmak yerinde olur. Ya hepten varolmadığı ya da kaygan ele avuca gelmez bir şey olduğu şunlardan çıkarılabilir: zamanın bir parçası varolmuştur, [artık] yoktur: öteki parçası ise olacaktır, henüz yoktur. Hem sınırsız zaman hem de ele alınan her zaman bu parçalardan bileşiktir. Ne ki, varolmayanlardan bileşik olan bir şeyin varlıktan pay almasının olanaksız olduğu görülse gerek.*[245]

İlk bakışta zaman ile ilgili düşünceler, onun ya hiç varolmayan bir şey olduğu ve varolsa da silik ya da zayıf bir varlık alanı sürdürdüğü şeklinde düşünülmektedir. Burada zamanla ilgili düşünmeye, zamansal perspektiften başlanılmaktadır. Zamanın 3 temel öğesi: Geçmiş, şimdi ve gelecektir. Bu öğeler üzerinden zaman, sonsuz yayılımı ile karşımıza çıkmaktadır. Aristoteles felsefesinde zaman kavramının, bu öğeler üzerinden tartışmaya açıldığı görülmektedir. Buradan hareketle zamanın parçalanmış yapısına bakmak gerekmektedir. Bir şey parçalanabilir haldeyse, öncelikle onun varolduğu süreç boyunca ya kimi parçaları ya da bütün parçaları varlık alanında bulunmaktadır. Zaman kavramı ise parçalanabilen yapısının yanında, parçalarının arasında farklılıklar barındırmaktadır. Örneğin, geçmiş zaman olup bitmiş, gelecek zaman henüz olacak ama olmamış durumda, şimdi ise aslında şu anda yok olan bir parça olarak ilk bakışta ele alınabilmektedir. Şimdiyi düşündüğümüzde, zamanın ilk anlamda bir parçası değişmiş gibi görünmektedir. Parçasının ölçüsü olmak zorundadır; parça, bütünü ölçme niteliğini kendinde barındırmaktadır. O halde zaman düşünülse, şimdiki anların bir toplamının sonucu gibi görülmektedir. Öte yandan, geçmiş ve geleceği ayırabilen konumda olan, şimdiki zamanın kendisinde bir aynılık ya da değişim mümkün olabilmekte midir? Buradan hareketle Aristoteles, şimdinin

[245]Aristoteles, **Fizik**, s.183, 217b 30.

sürekli değişen bir yapısının olmadığını, eğer olsaydı zamandaşlığın mümkün olamayacağını düşünmektedir. An, sınırlı olarak varolan ve sürekli değişen yapıdaysa, zamanın parçaları arasında da bir bütünlük kurması mümkün görülmemektedir.[246]

Demek ki zaman düşünüldüğünde, her an bizimle olan bir kavram olarak; parçaları ve kendisi varolduğu için vardır diyebileceğimizi hatırlamamız gerekmektedir. Diğer bir yandan zamanın parçalara ayrılabilen yapısı içinde, parçalarından herhangi biri var olarak kabul edilmektedir.[247] Fakat zamanın mantıksal parçalı yapısına bakıldığında; geçmiş yaşanmış olan ve geride kalandır, gelecek ise daha olmamış fakat olacak olandır. Dolayısıyla geçmiş ve gelecek, şu an da varolmamış olan olarak karşımıza çıkmaktadır. Şimdi ise zamanın bir parçası olarak düşünülmemektedir. Çünkü parça bütünün kendisini ölçer ve bütün de onun parçalarından oluşmalıdır. Fakat ilk bakıldığında zaman, bütünlüklü olarak şimdiki zamanlardan oluşmuyor gibi görülmektedir.[248]

Diğer bir yandan şimdiki zaman, geçmişi ve geleceği ayıran parça olarak karşımıza çıkmaktadır. O halde, 'şimdiki zaman hep aynı mıdır, yoksa değişkenlik mi gösterir?' sorusu önemli görülmektedir.[249] Aristoteles öncelikle, şimdiki zamanın değişkenliği üzerinden konuyu tartışmaya başlamaktadır. Zaman düşünüldüğünde, ardışık olarak ele alınan zaman parçalarının hiçbiri birbirine eş olarak görünmemektedir. Zamansal açıdan daha uzun bir zaman aralığının, daha kısa bir süreyi içermesi olanaklı görülebilmektedir.[250] Zamanı, şimdi üzerinden düşünen Aristoteles, ardışık zaman parçalarının birbirinden farklı olduğunu ve şimdinin bu ardışık fikir üzerinde, daha önce varolmayan ama şu an varolan bir şey olarak düşünüldüğünde, şimdiki zamanın geçmiş ve gelecek zamana eş olarak düşünülmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla geçmişte varolmuş şimdiki zaman, ana gelene kadar yok olmamış ise, şimdiki zamanlarda birbiriyle eş olamayacaktır. Yani geçmişte olan şimdiki zaman şu an da yok olduğu için şimdiki zamanlar arasında herhangi bir bağ olduğu da düşünülmemektedir. Şimdiler arasındaki ardışıklığın

[246]Aristoteles, **Fizik**, s.185, 218a 1-20.
[247]Aristotle, **Physics**, s.103.
[248]Aristotle, **Physics**, s.103.
[249]Aristotle, **Physics**, s.103.
[250]Burada zamanın mantıksal kurgulanışına girişen Aristoteles, fiziki anlamda zaman aralığı ve süre açısından düşünerek: Uzun mesafeler olsa dahi, mesafenin zamansal açıdan katedilmesi, daha kısa mesafede olan iki nokta düşünüldüğünde, sürelerdeki farklılığın da değişebileceğine dikkat çekmektedir.

imkansız olduğunu düşünen Aristoteles, şimdiki zamanın sürekli aynı kalmasının da mümkün olmadığını düşünmektedir. Çünkü ister bir boyutta ister birden fazla boyutta sürekli olsun, bölünebilen ve sonlu olan hiçbir şeyin tek bir olmadığı düşünülmektedir.[251]

> *An ise bir sınırdır, sınırlı bir zaman almak olanaklıdır. Öte yandan zaman içinde zamandaş olmak ile 'ne önce ne de sonra', "aynı ve tek 'an' içinde olmak" anlamına gelse, yine önce ve sonra olup bitenler şu belli 'şimdiki an' içinde olsa, on bin yıl önce olanlar ile bugün olanlar zamandaş olacak, hiçbir nesne ötekinden daha önce, daha sonra olmayacaktır.*[252]

Eş değişle şimdiki zaman bir sınır olarak kavranmalıdır ve buradan hareketle sonlu bir zaman anlayışı da ortaya çıkabilmektedir. Diğer bir yandan zamansal olarak eş zamanlı olmanın, önce ya da sonra olarak kavranması yerine, şimdiki zamanın aynısı olduğu varsayıldığında, geçmişte ve gelecekte yaşanan ya da yaşanacak olan olaylar da şimdiki zamanda olup bitmiş olmalıdırlar.[253] Her şey şimdiki zamanda yaşanmış gibi düşünülürse geçmiş ve geleceğin olamayacağı düşünülmektedir.

Buradan hareketle Aristoteles'in zaman kavramını daha anlaşılır kılmak için, onun işaret ettiği kavramlar üzerinden tartışmayı sürdürmek gerekmektedir. Zaman ve zamandaş kavramları birbirinden farklı olarak ele alınmaktadır.

2.3.1. Zaman ve Zamandaşlık

Bu iki kavram arasındaki tanım farklılıkları ortaya konulmalıdır. Aristoteles, *Kategoriler*[254] yapıtında "zamandaşlık" kavramını şu şekilde açıklamaktadır:

> *Zamandaşlık kelimesi, kelimenin yalın ve ilk anlamıyla bir başka şeyden önce ya da sonra olmamayı ve oluşları aynı zamanda olan nesneleri ifade etmeye yarar. Bu nedenle zamanda beraberlik olduğu için zamandaş denir. Birbirlerinin varlık nedeni olmayarak varlık sıralamasında birbirlerine karşılıklı olan nesneler zamandaştır. Kat ve yarım bu şekildedir. Bu terimler birbirine karşılıklı olurlar. Çünkü kat varsa yarım da vardır, yarım varsa kat da vardır. Ancak bunlar birbirlerinin varlık nedeni değildirler. Aynı cinsin içinden çıkıp birbirine karşı*

[251]Aristotle, **Physics**, s.103.
[252]Aristoteles, **Fizik**, s.185, 218a 25-30.
[253]Aristotle, **Physics**, s.103.
[254]Aristoteles, "*Organon*" adlı çalışması ile mantık üzerine düşüncelerini sistemleştirmektedir. *Organon*, altı kitaptan oluşmaktadır: 1-*Kategoriler*, 2-*Peri Hermenias*, 3-*Birinci Analitikler*, 4-*İkinci Analitikler*, 5-*Topikler*, 6-*Sofistik Çürütmeler*. Mantık, doğru düşünme ve araştırmanın aracıdır. Bu yüzden yapıta "araç" ya da "alet" anlamına gelen "Organon" adını vermiştir. *Kategoriler* de *Organon* çalışmasının ilk kitabı olarak karşımıza çıkmaktadır.

> *olan türler olabilir. Bunlar doğaları gereği zamandaş olurlar. Örneğin, kanatlı, yürüyen, suda yaşayan zamandaştır. Terimler aynı cinsten geldiği için bölümler de zamandaştır. Çünkü hayvanlar kanatlı, yürüyen ya da suda yaşayan gibi bazı türlere bölünmüştür. Bunlardan herhangi biri önce ya da sonra değildir, bu gibi şeyler doğaları gereğince zamandaş gibi görünüyorlar. Türler içinde yürüyen, kanatlı ya da suda yaşayanlar kendi aralarında tekrar türlere bölünebilir. Bu durumda aynı bölüme göre aynı türden çıkan bu son türler içinde de zamandaşlık vardır...*[255]

Kategoriler'de anlatılan zamandaşlık bölümü ile zaman ve zamandaşlık kavramları arasındaki fark açığa çıkmaktadır. Aristoteles, zaman kavramını fiziki bakış açısıyla tanımına ulaştırmaya çalışırken, zamandaşlık kavramını, ontolojik olarak varlıkların oluş fikriyle ele almaktadır. Oluş açısından zamanda öncelik ve sonralık taşıyan şeyler, zamandaş olmaktadırlar. Varlık açısından, aynı türden ortak cinsleri taşıyanlar, ontolojik olarak zamandaş halde olurlar. Yine *Oluş Ve Bozuluş* yapıtında zamandaşlık kavramının nasıl ele alındığını şu şekilde düşünebiliriz:

> *[V]e doğal oluş ve bozuluş eşit sürede gerçekleşir. Dolayısıyla da her bir şeyin zamanının ve hayatının [bios] bir sayısı vardır ve bununla belirlenirler. Her şeyin bir düzeni vardır ve her hayat ve zaman belli dilimler ya da döngülerle [periodos] ölçülür, ama hepsi için aynı değil, bazıları için daha küçük, bazıları için daha büyük. Zira döngü, yani ölçü, bazıları için bir yıl, bazıları için daha fazla, bazıları için daha az*.[256]

Dolayısıyla varlığın oluş açısından düşünülmesi, varlığın kendini kurduğu ontolojik oluşum sürecinde zamandaşlık ile bağlantılı görülmektedir. Üstte bahsedilen 'an' ve 'zaman' kavramlarıyla beraber düşünüldüğünde, anların zamandaş olduğu görülmektedir. Zaman kavram olarak tektir fakat anlar zamanın içinde çokluk yaratmaktadır. Fakat an, zamanın kendisi değildir. Diğer bir taraftan 'tarih' düşünüldüğünde, zaman içinde aynı anda ve ardışık gerçekleşen şeyler, zamansal açıdan tarihin kendisini ortaya çıkarmaktadır. Zamanın içinde, zamandaş ve ardışık olan olaylardan 'tarih' meydana gelmiş olmaktadır.

> *Öyleyse, söylenenlerden hareketle, oluş ve bozuluşun olduğu, hangi nedenle olduğu, oluşabilen ve bozulabilenin ne olduğu, açık. Eğer hareket olacaksa, tıpkı daha önce başka yerlerde de söylediğimiz gibi, bir hareket ettiricinin var olması zorunlu ve eğer daimi olacaksa, daimi bir şeyin de var olması gerekir, ve eğer sürekliyse, onun bir ve aynı, hareketsiz, oluşmamış ve başkalaşmaz olması zorunlu. Ve eğer dairesel hareketler birden fazlaysa, birden fazla olacak, ama hepsi zorunlu olarak bir biçimde tek bir ilkenin altında. Zaman sürekli olduğu için, hareketin de sürekli olması şart, tabii eğer zamanın hareketten aynı olması imkansız ise. Zaman, o halde, belli bir sürekli sayısı, yani dairesel, tıpkı*

[255]Aristoteles, **Kategoriler**, çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, 2021, ss.56-57, [13].
[256]Aristoteles, **Oluş ve Bozuluş**, çev. Y. Gurur Sev, Pinhan Yayıncılık 2019, s.99, 32.

başlangıçtaki konuşmalarımızda belirlediğimiz gibi. Acaba hareket, hareket edenin sürekliliğinden ötürü mü, yoksa onun içinde hareket ettiği şey (yeri ya da hali kastediyorum) sürekli olduğu için mi sürekli? Açık ki hareket eden sürekli olduğu için. Nitekim kendisinde ortaya çıktığı şey [pragma] değil de bir fiil nasıl sürekli olabilir ki? Ama eğer içinde hareket ettiği şey ise, bu yalnızca onun bulunduğu yer olabilir, çünkü bir büyüklüğe sahip. Bunların yalnızca dairesel olanı sürekli, o halde kendi kendine daima sürekli kalabilir. O halde sürekli hareketi yaratan bu, dairesel taşınan cisim, onun hareketi de zamanı yaratır.[257]

Zaman kavramını anlamak için Aristoteles'in diğer bir tartışması olan önce ve sonra başlıklarının anlaşılması önemli görülmektedir. *Metafizik* yapıtında öncelik ve sonralık hakkındaki çıkarımlarına bakmak gerekmektedir.

2.3.2. Aristoteles'te Varlık ve Zaman Açısından Önce ve Sonra

Metafizik'te önce ve sonra kavramları, varlıkların neliği ve oluş süreci düşünülerek, ontolojik açıdan serimlenmektedir. Yapıtta, varlık açısından ele alınan kavramların kategorilerinin, bütünlüklü bir çıkarımı bulunmamaktadır. Tözün dışında kalan kategoriler, varlığın farklı şekillerde ele alınabilecek görüntüleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Aristoteles, tözün kategorileriden önce gelmesi durumunu *Metafizik* yapıtında üç farklı şekilde ele almaktadır: Öncelikle, kategoriler kendi başlarına bağımsız bir varolma haline sahip değillerdir, fakat töz bağımsız olarak kendi başına varolabilmektedir. Yine de töz ve kategoriler arasında kopmayan eklektik bir yapı olduğunu ileri sürmektedir. Tözler, nitelikler olmadan töz olma durumunu gerçekleştiremezken, nitelikler de töz olmadan tam olarak olmuş olmamaktadır. Töz, ilineklerden önce gelir fakat bunların hepsi birer kategori olarak kavranmalıdır. Dolayısıyla töz, nitelik ve nicelik gerektirmesi bakımından, kategorilere zorunlu halde gelmektedir. Öte yandan, nitelik ve nicelik de ancak tözün varlığında kavranabilecek kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Yani ilk çıkarımımızda töz, öncelik açısından ontolojik olarak kategorilerden başta gelmektedir.[258]

Diğer çıkarıma gelindiğin de ise tözün, tanım bakımından kategorilerden önce geldiği görülmektedir. Herhangi bir kategorinin tanımı yapılırken tözün üstü kapalı

[257]Aristoteles, **Oluş ve Bozuluş**, s.101, 15.
[258]Aristoteles, **Metafizik**, s.52.

tanımı da zorunlu olarak verilmektedir. Dolayısıyla tözü de kategoriyi de tanımlarken, bir arada olan ve iç içe geçmiş tanımları yapmak doğru görülmektedir. Son çıkarıma gelindiğin de ise bu sefer epistemolojik açıdan bir öncelik belirleyen Aristoteles, tözün bilgi bakımından önce geldiğini açıklamaktadır. Bir şeyin bilinebilmesinde, önce onun ne olduğunu bilmemiz, niteliğini, niceliğini ve yerini bilmemizden önce gelmektedir. Yani tözün kendisinde, herhangi bir kategoriye ait bir şey bilinmek istenirse, önce sorulacaklar o şeyin niteliği ya niceliği değil, onu o yapan şeyin ne olduğunu öğrenmek gerekmektedir. Dolayısıyla töz düşünüldüğünde, somut bir doğa kavraması değil de öze dair verilen bir nelik kaynağı olarak karşımıza çıktığı görülmektedir.[259]

> *Öyle görünüyor ki asıl anlamında meydana gelişle (yani bir tözün ortaya çıkışı ile) daha az önemli değişmeler (her türlü sanata dayanan şeyin meydana gelişini içine alan nitelik veya, boyut değiştirmeler) arasında bir ayrım yapmamız gerekir. Birinci durumda formun babada, erkek unsurda, bilfiil olarak önceden var olması gerekir. İkincide ise o, sadece bilkuvve olarak önceden var olmak zorundadır. Bu ikinci durumda form, ezeli dildir; ancak bir süreç sonucunda varlığa gelir. Bu süreçte, ansal olarak ortaya çıkar. Bir an önce var değildir, bir sonraki an vardır. Ancak hiçbir zaman varlığa gelmez.*[260]

Tözün, ontolojik açıdan varlıkta tanımlanan önce olma durumlarını açıklayan Aristoteles, madde ve form öğretisi açısından da öncelik meselesine değinmektedir. Aristoteles'te dünya, en yüksek öğeleri madde-dışı tözlerden oluşan ve bu tözlerin arasında bulunan hiyerarşik bir yapının oluştuğu kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer bütün varolan şeyler ise formun potansiyel olarak, aktüel tarafını taşıyan karmaşık maddi yapılar olarak düşünülmektedir. Her şeyden önce ele alınacak olan, Ay altı dünyada bulunan somut bir nesneyse, canlı olan bu nesnenin değişme gücünü elinde bulundurduğunu görmekteyiz. Maddede yani canlı olan biifill varlıkta gerçekleşen değişim, öncelik bakımından zamansal açıdan kurgulanmaktadır. Madde, değişimi biri olmadan diğerine geçecek şekilde gerçekleştirememektedir. Dolayısıyla, değişimi de düşündüğümüzde, varlıkta tözsel açıdan bulunan kavramların, zamansal açıdan öncelik kavramıyla beraber, oluş bakımından determinist bir dizilimle gerçekleştiği görülmektedir.[261]

[259]Aristoteles, **Metafizik**, ss.52-53.
[260]Aristoteles, **Metafizik**, s.61.
[261]Aristoteles, **Metafizik**, s.53.

Aristoteles felsefesinde, önce ve sonra kavramlarının yorumunu ünlü Aristoteles felsefecilerinden biri olan İbn-i Rüştün'ün "*Metafizik Büyük Şerhi*" adlı yapıtında da incelemek önemli görülmektedir:

> *Bu yüzden eğer oluşu önce gelen varlıkta tabiat bakımından sonra olur, pişmiş ve mütemeyyizin oluşu da sonra gelir ise suyun havadan önce, toprağın da sudan önce olduğunu söyleyen (tanımın) aksini söylemiş olur. [Bu sözüyle ise şunu kasteder:] Oluşu zamanda önce, tabiat bakımından sonra gelen unsur olursa, zaman bakımından oluşu sonra gelen ise unsurdan temayüz etmiş olan veya ondan pişmiş olan veya nasıl söylemek istersen o şekilde oluşan şeydir*.[262]

Varlık açısından oluşa bakıldığında, zamansal olarak varolan tözün ve tözden hareketle nitelik, nicelik ve diğer kategorilerin varolmasına zorunlu hale geldiği görülmektedir. Önce ve sonra, bir cinste bir tür ilk mevcut olma hali olarak başlangıç şeklinde ele alınmalıdır. Varlıkta belirlenen öncelik ve sonralık, zaman ve yer üzerinden kavranmaktadır. Mekansal açıdan, belirli bir mekana yakın olan şey, mekansal açıdan önce gelmektedir. Mekan açısından ortada ve sonra olan şey, zaman açısından da sonra olan olarak düşünülmektedir. Öte yandan zaman açısından, geçmişte olan öncedir ve şimdiden uzakta olandır. Yine andan hareketle kurulan önce ve sonra kavramları, şu andan uzaklığı ile öncelik ve sonralık karakterlerini kazanmaktadır. Diğer bir yandan öncenin ve sonranın bilkuvve kavranışları da bulunmaktadır. Tıpkı yöneticinin, yönetilenden önce gelmesi gibi. Dolaysıyla varlık açısından önce kavramı, ilkelerin bulunduğu her yakınlıkta görülmektedir. Zamansal açıdan kurulan öncelik ve sonralık kavramlarında, şimdiki zamandan hareketle, gelecek zamanın geçmiş zamandan daha önce olduğu düşünülmektedir. Gelecek zamanda önce olan, geçmiş zamanda önce olandan farklı olarak kavranmaktadır. Burada önemli olan ise anın, zaman açısından bir ilke olarak karşımıza çıkmasıdır.[263] Diğer bir yandan Aristoteles'in "*Problemeta Physica*" yapıtında da öncelik ve sonralık kavramasını ele aldığını görmekteyiz. Önce ve sonra kavramlarının nasıl anlaşılması gerektiği üzerine başlatılan tartışmada, zamansal açıdan önce kavramı üzerinde durulmaktadır. Her zaman daha eski olmak bakımından, öncenin de öncesi bulunmaktadır.

> *Ya da: Evrenin bir başlangıcı, ortası ve sonu varsa, ve yaşlanan biri sonra gelir ve tekrar başlangıca dönerse, ayrıca başlangıca yakın olan şey 'önce' olursa*

[262]İbn-i Rüşt, **Metafizik Büyük Şerhi**, çev. Muhittin Macit, İslam Felsefesi Klasikleri, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2016, ss.174, [15], 20.
[263]İbn-i Rüşt, **Metafizik Büyük Şerhi**, ss.896-900.

> *başlangıca yakın olduğumuz varsaymaktan bizi ne alıkoyar? Ancak bu durum söz konusuysa, o zaman biz de 'önce' olmalıydık. Gökyüzünün ve yıldızlardan her birinin dönüşü sırasında bir daire biçiminin meydana gelmesi gibi, geçici(fani) şeylerin oluş ve bozuluşunun da bu türden olduğunu, böylece bunların yeniden oluştuğunu ve bozulduğunu varsaymaktan bizi ne alıkoyuyor?*[264]

Burada Aristoteles'in evren anlayışından hareketle zamanın kurgulanışını daha doğru bir anlamda tarihin kurgulanışını, dairesel yani döngüsel olarak kavradığını görmekteyiz. Evren ve ona benzer olarak ilişkisel hale gelen insan yaşamı da dairesel olarak bir döngü içinde görülmektedir. Bu döngü içinde, zamansal açıdan önce ve sonra, ontolojik kavrayışın da desteğiyle, oluş ve bozuluş şeklinde karşımıza çıkmaktadır. İnsan yaşamının dairesel kavranmasıyla beraber, dairede bulunmayan başlangıç ve son noktaları olmadığı varsayımından hareketle, başlangıç fikrine dikkat çekilmiş görülmektedir. Bu döngüsel hareketle beraber, başlangıca yakın olan ve onlardan önce olanların da zamansal varlığı mümkün olmamaktadır.[265] Dolayısıyla önce ve sonra kavramları hem varlık açısından hem de zaman açısından bir ilişkisellik taşımaktadır. Oluşun gerçekleşmesi ve sürmesi ile varlıklar, zamansal açıdan önce ve sonra konumuna gelmektedirler. Zamandaşlık açısından da önce ve sonranın bağı bu noktada kurulmaktadır. Andan hareketle çizilen bu çerçeve, ontolojik açıdan kurgulanarak karşımıza çıkmaktadır.

2.3.3. Aristoteles'te Zamanın Parçalanışı

Zamanın mantıksal kurgulanışında, Aristoteles'te zaman parçalara bölünmüş haldedir. Geçmiş, şimdi ve gelecek olarak üç farklı perspektiften, anda toplanmaya çalışılan zaman kavramının neliğinin sorgulandığını görmekteyiz. Parçalı yapıda olan zamanın, şimdiyi ortaya çıkararak ilişkisel olarak parçalardan hareketle, şimdide bütünleşerek kendini ortaya koyduğu görülmektedir. Anın yani şimdinin tanımı genişleten Aristoteles, zamanı belirsiz olan bir kavram olarak tanımlamamaktadır. Kimi düşünürler için zaman, evren düşünüldüğünde, bütün devinen şeylerin kapsayıcısı olarak kavranırken, bazı düşünürler için de göksel hareketin tanımında

[264]Aristoteles, **Problemeta Physica**, çev. Oğuz Özügül, Islık Yayınları, İstanbul, 2016, s.234.
[265]Aristoteles, **Problemeta Physica,** ss.234-235.

şekillenmektedir. Ne kadar gök cisimlerinin hareketi bir zaman tanımına eşlik etse de yer değiştirme söz konusu olduğunda da tam olarak zamanın kendisinden bahsetmiş bulunmamaktayız.[266]

Gökkürenin zaman olduğu fikrinden hareketle, her şey sanki zamanın içinde ve gökkürenin içinde gerçekleşiyor şeklinde düşünülmektedir. Zamanın epistemolojik özne açısından kurgulanışında, bu ve buna benzer tanımların yapılabilmesi olanaklı görülmektedir. Bu noktadan hareketle değişim ve zaman kavramı üzerine eğilen Aristoteles, zamanı başta olduğu gibi devinim ve değişim kavramlarıyla tanımına kavuşturmaya devam etmektedir.

> *İmdi her bir nesnenin değişmesi ve devinimi salt o değişen nesnenin içindedir ya da o devinen, değişen nesnenin bulunduğu yerdedir. Oysa zaman hem her yerde hem de her nesnede aynı biçimde. Ayrıca değişme daha hızlı daha yavaş olur, zaman ise öyle değil; çünkü hızlı ile yavaş aslında zaman ile belirleniyor, kısa zaman içinde çok devinen nesne hızlı, uzun zaman içinde az devinen nesne yavaştır. Zaman ise ne niceliği ne de niteliği açısından bir zamanla belirlenir. Demek ki zaman bir devinim değil bu açık.*[267]

Buradan hareketle değişimin, nesnenin içinde olduğu fakat zamanın ise tüm değişen nesneler içinde aynı olduğu görülmektedir. Değişim ve nesnenin değişimi düşünüldüğünde, hızlı ve yavaş kavramları düşünülmektedir. Fakat zamanın kendi içinde hızlı ve yavaş bulunmamaktadır. Değişimi de hızlı ve yavaş olarak belirleyen zamanın içinde gerçekleşmiş olmasıdır.

Burada dikkat edilmesi gereken şey zamanın, en yaygın tanımı olan değişim fikrini açıklığa kavuşturmaktır. Değişimin aranacağı iki yer vardır: Ya değişen şeyin kendisine bakılmalı ya da değişimin gerçekleştiği yere. Dolayısıyla zaman, yer açısından da değişim açısından da her yerdedir. Hızlı ve yavaş kavramları da bu noktada şekillenmektedir. Kısa zamanda çok fazla değişimin gözlemlenmesi hızlı iken zamanın uzaması ise yavaş haldedir. Ancak zamanın kendisi, zaman kavramıyla açıklanamamaktadır. Zamanın falanca miktarı ya da falanca türü zamanın ne olduğunu açıklama da yeterli görülmemektedir. Eş değişle zaman, değişim değildir; değişen nesnedir.[268] Zamanın kendisinde bir değişim söz konusu olmamaktadır.[269]

---

[266]Aristoteles, **Fizik**, s.187, 218b 31-35.
[267]Aristoteles, **Fizik**, s.187, 218b 10-12.
[268]Burada değişim ve değişme aynı kavramlar olarak özellikle kullanılmıştır.
[269]Aristotle, **Physics**, s.104.

2.3.4. Değişimin Kavratıcısı Olarak Kendinde Zaman

Zamanın geçtiğini düşünmemizin sebebi, değişimin varlığıdır. Dolayısıyla zaman, değişimden kopuk ve ayrı olarak düşünülememektedir. Düşünsel anlamda değişimin kendisi kavranmadıkça ya da değişimi kavrayan bir farkındalık kurulmadıkça, zamanın geçip geçmediği konusunda yanılgıya düşebilmekteyiz.[270] Çünkü insanın zihninde gözle görülür bir değişiklik fikri olmadığında, zaman sanki geçmiyormuş gibi görünmektedir. Burada daha önceki şimdi ile daha sonraki şimdinin birleştirildiğini görmekteyiz. Bunun sonucu olarak da zamanın parçaları arasındaki geçişin gözden kaçırıldığı ve değişim açısından zamansal olarak sürenin ortadan kalktığı görülmektedir. Şimdilerin tek değil de birden fazla olduğu görülmektedir. Tek bir şimdi olsaydı değişimin kendisi de anlaşılır halde olmayacaktı. O halde zaman, ne tam olarak devinim ne de devinimden bağımsız düşünülebilen bir kavramdır.[271] Dolayısıyla Aristoteles, zamanı devinimin hangi açısından ele almamız gerektiği konusunda açıklamalarını devam ettirmektedir.

"*Zaman devinimin neyi*?"[272] sorusundan hareketle, zamanın ve değişimin aynı anda algılandığı düşünülmektedir. Hava karanlıksa ve beden hareket halinde değilse ama yine de zihinde bir değişim oluyormuş gibi düşünülüyorsa, sanki bir süre geçiyormuş gibi kavranmaktadır. Öte yandan herhangi bir sürenin geçtiğini kavradığımızda da değişimin gerçekleştiğini düşünmekteyiz. Dolayısıyla zaman, *"[D]evinime ait bir şey olması zorunlu*"[273] olarak değişim açısından düşünüldüğünde ya bir değişimdir ya da değişmenin bir yönü olarak karşımıza çıkmaktadır. Değişimin kendisi olarak kavranamadığına göre zaman, değişimin bir yönü olmaktadır.[274]

Devinim ve zaman arasındaki bağ, devinen nesnenin sürekliliği ve büyüklüğü açısından da incelenmektedir. Her değişimin başlama ve bitme noktaları bulunduğundan, her büyüklükte sürekli bir halde olduğundan dolayı, değişimin nesnenin büyüklüğünü takip ettiğini görmekteyiz. Öyleyse, nesnedeki büyüklük, hareket gibi öğeler sürekli ise zaman öğesi de sürekli olan olarak

[270]Aristoteles, **Fizik**, s.189, 218b 21-23.
[271]Aristoteles, **Fizik**, s.189, 218b 34.
[272]Aristoteles, **Fizik**, s.189, 219a 3.
[273]Aristoteles, **Fizik**, s.189, 219a 10.
[274]Aristotle, **Physics**, s.105.

düşünülebilmektedir.[275] Demek ki değişimin miktarı kadar, her durumda gerçekleşmiş ya da geçmiş olarak görünen, zamanın miktarına da karşılık gelmektedir.[276]

> *Demek ki 'önce' ile 'sonra' aslında bir yer içinde var, diziliş açısından orada. Büyüklükte 'önce' ile 'sonra' varolduğundan ötürü devinimde de büyüklüklerle orantılı bir 'önce' ile 'sonra' olması zorunlu. Ne ki birini hep öteki izlediğinden zamanda da 'önce' ile 'sonra' var. Ama devinimdeki 'önce' ile 'sonra' kimi kez devinimin kendisi, devinimle aynı şey; oysa onun varlığı değişik ve devinim değil. Devinimi 'önce' ile 'sonra' açısından belirleyerek saptadığımızda zamanı da anlıyoruz*.[277]

Zamanın, değişimin doğasını takip ettiği görülmektedir. Üstte yapılan önce ve sonra tartışmaları da düşünüldüğünde, öncesi ve sonrası olan şeyler zaman içinde de geçerli görülmektedir. Bir şeyin değişmiş olması demek onun öncesinin ve sonrasının olması anlamına gelmektedir. Değişim temel hareket olarak kavransa da değişen nesnenin öncesi ve sonrası olması değişimden bağımsız olarak zaman açısından şekillenmektedir. Demek ki zaman, önce ile sonra olan arasında devinimin sayısı olarak kavranabilmektedir.[278] Dolayısıyla değişimin sınırları belirlenip, ayırt edildiğinde yani değişimin öncesi ve sonrası ortaya konduğunda, zamanın süre açısından belirlenimini de yapmış olmaktayız. Zamanın, değişim üzerinden kavrayışının, yani zaman geçti demenin ancak bu yolla olacağı görülmektedir. Değişimde belirlenen önce ve sonra ile farklı zamanlar olarak kabul edersek, başta ve sonda olan zamanın da farklı olduğunu kabul etmemiz gerekmektedir. Demek ki zihin, önce gerçekleşen olarak ve sonra gerçekleşen olarak iki uçta düşünmeye başlamış olmaktadır. Çünkü şimdide sınırlanan şey bir zaman aralığı olmaktadır.[279]

Zaman ve değişim arasındaki bağı daha güncel bir perspektiften ele alan Adrion Bardon'un "*Zaman Felsefesinin Kısa Tarihi*" adlı derinlikli çalışmasında, zaman ve değişim kavramlarının, Aristoteles'te zaman kavramının daha anlaşılır kılınması açısından ele alındığı görülmektedir. Burada zaman ve değişim arasındaki bağ, Antik düşünür Aristoteles için değişim ve değişen şeyler üzerinden kavranmaktadır. Değişimin sonucu olarak karşımıza çıkan hareket ile zamanın doğası kendini ifşa etmektedir.

---

[275]Aristoteles, **Fizik**, s.189, 219a 12-13.
[276]Aristotle, **Physics**, s.105.
[277]Aristoteles, **Fizik**, s.191, 219a 15-23.
[278]Aristoteles, **Fizik**, s.191, 219b 1.
[279]Aristotle, **Physics**, s.106.

Ağırlığı bir tartıyla, sıcaklığı termometreyle ölçeriz. Zamanı, diyelim bir saatle ölçerken, ölçtüğümüz şey nedir? Eski dünyanın bazı düşünürlerine göre bu sorunun cevabı, zaman diye adlandırdığımız şeyin basitçe değişimin ölçüsü olduğuydu. Gerçek olan şey, değişen bir evrendir; zaman ise düzenli değişim ya da hareketlerden türetilir ve bunları takip etmekte kullanılır. Bu görüşün en önemli savunucusu hem Platon'un en başarılı öğrencisi hem de Büyük İskender'in öğretmeni meşhur Yunan filozofu Aristoteles'tir. Bu konuda Aristoteles'in felsefi rakipleri, değişimin gerçekliğini reddeden Parmenides ve Zenon'dur.[280]

Gerçekliğin doğasını inceleyen, felsefi alanda uzmanlaşmış olan Elealılar, doğa araştırması çalışmalarında görünüş ve gerçeklik arasında bir araştırma yürüterek, değişimin varlığını reddeden bir anlayış geliştirmişleridir. Değişimin gerçekliğini reddetmeleri, zamanın varlığını ortaya koymayı da güçleştirmiştir. Elealıların değişim anlayışı, evrende sonsuz değişim olduğu fikrini savunan Herakleitosçu oluş fikri ile çatışmaktadır. Değişim bir yanılsama üzerinden oluştuğunu savunan Elealı düşünürler için gerçeklikte dünya, değişmeyen, zamansız bir birlik olarak kavranmaktaydı. Burada zamanın, fizik doğaya ait bir kavram olmaktan çıkarıldığını ve anlamını insan zihnine bağımlı bir halde kurduğunu görmekteyiz.[281] Zenon'un meşhur paradoksal çıkarımları, evren-zaman anlayışını ortaya koymaktadır.[282] Çalışmamız içinde Aristoteles'in Elealı düşünürlere, Herakleitoscu bir perspektiften, değişiminin varlığını nasıl ortaya çıkardığını inceleyerek devam edeceğiz.

Aristoteles içinse değişim, evrendeki en büyük gerçekliktir. Evrenin kendi içinde gözle görülür değişimini yadsımak olanaksız olarak görülmektedir. Yine Aristoteles'in düşüncesinde değişim, zamansal bağda kendini kurmaktadır. Aristoteles, Platon'un *Timaios* diyaloğunda zaman ile değişim arasında kurduğu ince bağlantıdan hareketle, gerçekliğin ve değişimin zamansal açıdan incelenmesi üzerinde durmaktadır. *Timaios* diyaloğunda, karakterimiz Timaios zamanın hareketinin, göksel cisimlerden hareketle, olduğunu düşünmektedir. Göksel cisimlerin hareketi son bulduğunda, zamanın hareketinin de sonlu olacağını iddia etmektedir. Burada da benzer olarak hareket eden doğal cisimlerin hareketi düşünüldüğünde, zaman

[280]Adrian Bardon, **Zaman Felsefesinin Kısa Tarihi**, çev. Özgür Yalçın, İşbankası Kültür Yayınları, 2023, s.9.
[281]Adrian Bardon, **Zaman Felsefesinin Kısa Tarihi,** ss.9-11.
[282]Zenon'un meşhur paradokslarından olan: İkilik, Aşil ve Kaplumbağa, Ok paradoksları, değişimin mümkün olmadığının ispatını açıklamaktadır. Yapıtta da bu üç paradoks üzerinden Aristoteles'in değişim fikriyle karşıtlıklar ortaya konulmuştur.

kavranabilir görülmektedir.[283] *Timaios* diyaloğundan çıkarsadığımız üzere cisimlerin hareketi, zamanın hareketini de belirleyen bir halde görülmektedir. Aristoteles, Platon'un göksel cisimler üzerinden oluşturduğu argümanın, hareketin göksel cisimlere indirgemesinin zayıflığı üzerinden eleştirmektedir. Göksel cisimlerin hareketi dursa dahi hareket eden başka şeyler olduğu sürece, hareketin de dolayısıyla zamanın da devam edeceğini ileri sürmektedir.[284]

Yine Aristoteles felsefesinde, zamanın değişimin bir yönü olduğunu fakat değişim kendisinin zaman olmadığını üstte detaylı bir şekilde açıklamıştık. Değişim daha özel ve muhtemel bir fenomen iken zamanın her şey için eşit halde eşit zamanda bulunduğunu görmekteyiz. Öte yandan Aristoteles, zaman ve değişim arasındaki bağı iki kavramın birbiri arasındaki bağı özdeşleştirmek açısından değil de ölçülen bir şeyle onu ölçen araçlar şeklinde düşünmektedir. Yine üstte belirtildiği üzere, zaman değişimin sayısını ölçen bir tür sayı olarak kavranmaktaydı. O halde zaman, doğanın sistemi içinde ölçülebilen şeylerin doğasıyla ilişki bütünlüklü bir sistem olarak karşımıza çıkmaktadır.[285]

Zamana getirilen bu tür bir bakışta, olayların zamansal açıdan nesnel bir şekilde nasıl ilişkilendirilebileceğini ortaya koymaktadır. Buradan hareketle gerçekleşen olayların yani hareketin Zenon'un paradokslarında zaman ile zamanın ölçtüğü şeyin ayrımının ortaya konulmasıyla bir karşı çıkış yaratılmış olur. Bu haliyle zaman, maddi alandan daha çok matematiksel alana yakın bir nicelikmiş gibi görülmektedir. Aristoteles'e göre varsayımsal bir matematiksel alanın niceliklerine dair konuşulduğunda, sonsuzluk, bileşim ve sonsuz bölünebilirlik gibi kavramların farklı işlevlerinin bulunduğu öne sürülmektedir. Zamanı bir sayı doğrusuna benzetebileceğimiz bu çıkarımda; sayı doğrusunun her iki kolu da potansiyel olarak sonsuza kadar uzayabilmektedir. Sayı doğrusundaki her bir sayı aralığı düşünüldüğünde zaman parçaları da sonsuza kadar bölünebilir olmaktadır.[286]

[283]Adrian Bardon, **Zaman Felsefesinin Kısa Tarihi,** s.14.
[284]Adrian Bardon, **Zaman Felsefesinin Kısa Tarihi,** s.14.
[285]Adrian Bardon, **Zaman Felsefesinin Kısa Tarihi,** s.14
[286]Adrian Bardon, **Zaman Felsefesinin Kısa Tarihi,** s.15.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARİSTOTELES'İN DOĞA FELSEFESİNDEN HAREKETLE ZAMANIN KAVRAMSALLAŞTIRILMASI

3.1. *KATEGORİLER*'DE NİCELİKSEL BİR ARALIK OLARAK ZAMAN

Bir filozofu harekete geçiren en önemli motivasyon, şüphesiz hakikati keşfetme isteğinde yatmaktadır. Aristoteles'te hakikati keşfetmek adına, diğer doğa filozoflarına benzer olarak kolları evrenin, doğanın ve insanın içinde bulunduğu büyük bir hakikat alanına eğilmiştir. Doğa çalışmaları yanında yürüttüğü mantık üzerine olan çalışmalarda da başat etkilerin ismi haline gelmiştir. Eğitim ve araştırma çalışmalarına devam ederek, M.Ö.335 yılında Atina'da kurduğu *Lykeum*,[287] bilinen haliyle tarihin tanıdığı ikinci büyük eğitim ve araştırma okuludur. Okulda iki tür ders yapan Aristoteles, *akroamatik* denilen derslerinde; mantık, fizik ve metafizik gibi konuları işlerken, *ekzoterik* derslerinde ise retorik, etik, sofistlik ve politika alanları üzerinde durmaktaydı.[288]

Mantık alanında yürüttüğü çalışmaların bir derlemesi olan *Organon*[289] yapıtında *Kategoriler* sıralamada başta gelmektedir. Aristoteles'in zamana dair görüşlerinden parçalar bulduğumuz *Kategoriler* yapıtı, varolan şeylerin tanımlanması ve sınıflandırılmasında, varlığa yüklenen en geniş ve en kapsamlı "yüklemler" olarak kavranmaktadır. Kant'ın "*Saf Aklın Eleştirisi*" yapıtına da çıkış noktası olan kategoriler, on tane olarak belirlenir, bunlar sırasıyla şöyledir: "Töz/cevher", "nicelik",

[287]*Lykeum* ya da lise adıyla bilinen bu eğitim araştırma okulu, Aristoteles'in Platon'un kurduğu *Academia* okulundan sonra araştırmalarını sürdürdüğü ikinci büyük okul olarak bilinmektedir. *Academia*, Akademos adlı bir Atinalıya ait zeytinlik araziden adını alan, içinde Atena sunağının ve güreş alanlarının da bulunduğu, eğitimin çok programlı halde gerçekleştirildiği bir okul olarak bilinmektedir. Dinleme üzerine odaklanan bir eğitim anlayışı bulunan *Acedemia*'da Platon'un Sokrates'ten sonra agorada yapılan kamusal eğitim anlayışını nasıl dönüştürdüğünü görmekteyiz. Yine Sokrates ve Platon'dan sonra da Aristoteles'in de *Lykeum*'da farklı bir eğitim anlayışı benimsediği görülmektedir. Sokrates'in etik üzerine yoğunlaştırdığı çalışmaların, Platon ve Aristoteles'e gelince doğa araştırmaları üzerinde yoğunlaştığını ve eğitimin daha seçici bir karakter kazandığını görmekteyiz.

[288]Aristoteles, **Kategoriler**, ss.10-11.

[289]Öyle görülüyor ki Aristoteles'in *Organon*'unun düzenlenmesi ilk defa Theophrastus tarafından yapılmıştır. Boethius'tan önce Rodoslu Andronicus'un yeniden derlediği anlaşılmaktadır. *Kategoriler*'i Latinceye çeviren Boethius, eseri *Organon*'un başına yerleştirmiştir. *Organon*'a bugünkü son şeklini Bizanslı bilim insanları vermiş olabilir.

"nitelik", "görelik", "yer", "zaman", "konum/durum", "sahip olma/iyelik", "etkinlik" ve "edilginlik"tir.[290]

Aristoteles, kategorileri Kantçı felsefede olduğu haliyle bir zihne ait olan kalıplaşmış kavramlar olarak değil, daha somut anlamda varlığın bilinmesi adına duyulur dünyada karşılığı olan yüklemler olarak kavramsallaştırmaktadır.[291] Diğer bir yandan dış dünyada varolma koşulunu düşünen bir zihne indirgeyen Berkeley'den de farklı olarak Aristoteles, kategorilerin varlığı ile duyulur dünyada bulunan somut bir gerçeklik olduğunu ileri sürmektedir. Böyle bir kavrayış içinde kategori olarak zaman ise yer kavramı ile ilişkili olarak, tıpkı *Fizik* yapıtında belirlenildiği haliyle; bir yerde olmak bir zamanda olmak anlamında kavramsallaştırıldığını görmekteyiz. Burada zamanın, yerle benzer özellikler taşıyarak, varlığın sonsuz zaman dizimi içinde belirli yahut sınırlı bir zaman aralığında bulunması (*pote*)[292] kastedilmektedir.[293]

Yukarıda çalışmanın ikinci bölümünde ele alınan önce ve sonra bakımından zaman kavrayışında, Aristoteles'in *Metafizik* yapıtında töz açısından önceyi ve sonrayı ele aldığına değinmiştik. *Kategoriler*'e geldiğimizde ise benzer şekilde belirlenen on kategorinin tözü bilmek açısından sorunsallaştırıldığını görmekteyiz. Zaman kategorisinde de benzer olarak, varlığın oluşu düşünüldüğünde tözüne yönelik bir "ne zaman" sorusu sorulduğunu görmekteyiz. *Kategoriler*'de zaman kavramına daha detaylı bakmak gerekmektedir. Burada Aristoteles'in zamanı niceliksel açıdan derinleştirdiği gözlemlenmektedir:

> *Nicelik, sürekli ya da süreksiz olabilir. Yine nicelik kendi aralarında birbirlerine karşı bir durumu olan bölümlerden ya da birbirlerine karşı bir durumu olmayan*

---

[290]Ömer F. Karaköse, **Khronos&Aristoteles'te Zamanın Doğası**, s.70.

[291]Kategoriler, varolanın ne olduğunu ortaya çıkarmak adına, varlığa yöneltilen soru bütününü oluşturmaktadır. Ne sorusu, tözün; nicelik ise büyüklüğünün; niteliği, nasıl varlık oluşunun; göreliliği, varlığa nasıl gelmiş olduğunun; nerede olduğu yerinin; hangi zamanda olduğu, zamanının; nasıl bulunduğu, hangi konumda olduğunun; ne yapıyor ve ne ediliyor soruları ise etkinlik ve edilginliğini ortaya koymaktadır. Bk. Ömer F. Karaköse, **Khronos&Aristoteles'te Zamanın Doğası,** s.70.

[292]Burada, Ömer F. Karaköse, **Khronos&Aristoteles'te Zamanın Doğası**, s.138**,** üzerine yaptığı çalışmada Aristoteles'in zaman anlayışını farklı zaman kavramları ile açıkladığını görmekteyiz. *Kategoriler*'de geçen zaman kavrayışının, belirli bir zaman aralığını ifade etmesini "*pote*" kavramıyla açıkladığını görmekteyiz. *Pote,* Türkçede "bir zamanlar" olarak (İng. "at sometimes"/ "somewhen") düşünülebilmektedir. Öncelik-sonralık ilişkisi içinde, daha önce olmuş olan sınırlı bir ana işaret ederek, sınırlı olan anın zaman aralığını ifade etmektedir. *Pote* kavramını kullanabilmek için şimdiki zamandan hareketle, geçmiş ve gelecek zamanlar içinde sayısal olarak sınırları belirlenmiş yani niceliksel olarak belli bir zamanın olmuş olması gerekmektedir. Bu anlamıyla *pote*, zamanın mevcut haline değil, geçmiş ve gelecek içinde potansiyel olan haline işaret etmektedir. Gerçekleşmiş ya da gerçekleşebilecek olan olayın, şimdiki zamandan hareketle oluşturduğu, öncelik ve sonralığa karşılık gelmektedir. Aristoteles'in *Fizik* yapıtında da benzer bir kavrayış bulunmaktadır.

[293]Ömer F. Karaköse, **Khronos&Aristoteles'te Zamanın Doğası**, s.71.

bölümlerden oluşmaktadır. Süreksiz olanlara örnek olarak sayı, söz; sürekli olanlara örnek olarak ise düzey, çizgi, cisim ya da mekan ve zaman verilebilir.[294]

Niceliksel açıdan süreksiz anlamda ele alınan zaman ve yer, sayıların kendi aralarında kurdukları ilişkisel bağda anlaşılmaktadır. Birbirinden farklı sayıların arasında ortak bir sınır bulunmadığını düşünen Aristoteles, süreksiz olan şeylerin de tıpkı sayılar gibi ortak sınırda ilişkisellik barındırmadığını ileri sürmektedir. Sözde de benzer bir durum görülmektedir. Söz, kısa ya da uzun olan hecelerin birleşimden meydana gelerek, yapısı gereği niceliksel bir yön taşımaktadır. Hecelerin ve bölümlerin kendi başlarına bir sınır oluşturduğu ve ortak hecelerin bulunmadığı düşünülmektedir. Dolayısıyla ses tarafından oluşan sözün de niceliksel bir yönü bulunmaktadır. Çizgi, bölümleri noktalarca birleşmiş olan sürekli bir nicelik olmaktadır. Cismin bölümleri düşünüldüğünde, cisimlerin ortak sınırlarını belirleyen çizgi ya da düzeyler olabilmektedir. Zaman ve mekanı da benzer bir kavrayışla ele alan Aristoteles, şimdiki zaman sınırsal açıdan hem geçmişi hem de geleceği bir ilişkiyle oluşturmaktadır. Yer ise sürekli olmak zorundadır çünkü bir cisim bir yerde ise cismin parçaları hep bir yer kaplayan konumundadır. Cismin parçaları ortak bir sınırda, sürekli bir ilişki içinde bulunmaktadırlar. Yer de zaman da sürekli olarak düşünülmektedir çünkü parçalarının ortak sınırları bulunmaktadır.[295]

Zamanın ise bölümlerinden ki bunlar geçmiş, şimdi ve gelecektir, herhangi biri için sabit ya da devamlı olduğu söylenememektedir. Zamanın bölümlerine bakacak olursak, her bölümün kendi içinde bir düzeni ve sistemi bulunmaktadır. Zamanın bölümleri arasındaki bu geçiş, yani bir olayın geçmişte yaşanıp şimdide oluyormuş gibi olmasıyla, başka bir olayın şimdide yaşanmamış ama gelecekte yaşanacakmış gibi olması hali; zamanın parçaları arasındaki ilişkiselliği ortaya çıkarmaktadır. Sayı da benzer bir şekilde düşünülmektedir. Birden sonra ikinin gelmesi ile beşten önce dördün gelmesi; sayılar arasındaki ilişkiselliği gösterir fakat bu ilişkisellik zamanın parçalarından farklı olarak, sayıların sadece sistemli bir bütün olduğunu göstermektedir. Aristoteles, bu noktaya kadar kategorilerim niceliksel açıklamasını öz açısından nicelik olarak kavramsallaştırmaktadır. Tıpkı, "*bir şeyin etkisi ne kadar*

[294]Aristoteles, **Kategoriler**, s.30.
[295]Aristoteles, **Kategoriler**, s.31.

devam etti?" sorusunda olduğu gibi verilen cevapta, bir ay veya üç ay vurgulanırsa, zaman açısından niceliksel kavrayış ortaya konmuş olmaktadır.[296]

Zaman düşünüldüğünde parçaları arasında kalıcılık ve ilişkisellik olduğu görülmektedir. Geçmiş, şu anda bulunmayan gelecek ise şu andan sonra olabilecek olan yani henüz yok olandır. Zamanın parçaları arasında bir konuma sahip olmayan durumlar mevcut olabilmektedir. Çizgi düşünüldüğünde yerin konumundan ötürü, çizginin parçaları arasında, ki bunlar çizgiyi oluşturan noktalardır, bu noktaların nerede olduğu ve birleşim yerleri belirlenebilmektedir. Fakat zamanın parçaları arasında böyle bir belirlenim yapmak güç görünmektedir. Zamanın parçaları arasında kurulan ilişkisellik ise kendini önce ve sonra arasındaki bağda göstermektedir. Bu da zamanın belli bir düzene ve kendi içinde bir sisteme dayanmasına işaret etmektedir.[297]

Kategoriler'in ilerleyen bölümlerinde karşıtlıklar üzerine belirlenimler kurmaya çalışan Aristoteles, bir şeyin önce olması durumunu zaman açısından şu şekilde belirlemektedir: Bir şeyin ilk ve gerçek anlamı öncelikle zamana göre şekillenmektedir. Burada da varolanların birinin, diğerine göre daha eski ve daha yaşlı olduğu ifade edilmektedir. Varlığın geçmişine giderek, oluş açısından daha eski olan yani daha çok zaman almış olan, daha yaşlı olarak kavranmaktadır. "*Örneğin bir sayısı ikiden öncedir çünkü iki varsa birin var olması gerektiği sonucu olur. Oysa var olan bir ise ikinin var olması zorunlu değildir. Bu yüzden bir sayının varlığı diğer bir sayının varlığını gerektirmez.*"[298] Dolayısıyla ikinci ifadenin var olması, karşıtların var olması durumunda, birincinin zorunlu varlığıyla yani önce olmasıyla var olmuş durumdadır.[299]

Varolanlar alanındaki hareketi inceleyen Aristoteles, somut kavramlardan hareketle varolanın; nasıl varolduğu, azalması, çoğalması, başkalaşması, değişmesi, yer değiştirmesi vs. durumlarını, *Kategoriler*'de zaman kategorisiyle bağlantılı olarak, hareket kategorisi altında incelemektedir. Zaman kategorisini, daha eskiden daha az eskiye doğru kuran anlayıştan önce ve sonra ilişkisine eğildiği görülmektedir, yani oluş açısından zamanının ontolojik yönü vurgulanmaktadır. "*Aristoteles, 'Zaman'ı, 'daha eski'den 'daha az eski'ye; başka bir deyişle, 'geçmiş'ten 'şimdi'ye, 'şimdi'den de*

[296]Aristoteles, **Kategoriler**, s.32.
[297]Ömer F. Karaköse, **Khronos&Aristoteles'te Zamanın Doğası**, s.72.
[298]Aristoteles, **Kategoriler**, s.55.
[299]Aristoteles, **Kategoriler**, s.55.

geleceğ'e doğru tersinmezcesine değişen olaylar bütünü biçiminde anlayıp anlatmıştır."[300] Burada Aristoteles'in gösterdiği gibi oluşun rastgele olamayacağını, zamanın da varlığın oluş sisteminde, kendi düzenini inşa ettiğini görmekteyiz.

Aristoteles'in *Kategoriler* yapıtının *Önermeler* bölümüne gelindiğinde zamanın içinde olan olayların, geçmiş ve şimdiki zaman özelinde, kabulü ve reddini belirlemeye çalıştığı görülmektedir. "*Şimdiki zamanda ya da geçmiş zamanlarda var olan şeylerle ilgili onay ya da reddetme doğru ya da yanlış olmak zorundadır*."[301] Bütüncül önermelerin, birinin her zaman doğru diğerinin ise her zaman yanlış olduğu düşünülmektedir. Her kabul ve reddetme iki türlü karşımız çıkmaktadır. Bunlar ya doğru kabul edilir ya da yanlış kabul edilmiş olmaktadırlar. Buradan hareketle, gelecekte olacak olan bir olaydan bahsederken kabul ve redde dayalı olarak belirsizlik olması durumundan bahsedilememektedir. Gelecekte varolabilen ve tesadüfü olarak varolacak olan hiçbir durumdan söz edilememektedir. Zamansal açıdan tesadüfi olma diye bir şeyin varlığından bahsedemeyiz. Zamansal açıdan belirsizlik kavramına bakıldığında, zamanın parçaları arasında olması muğlak olacak olan hareketler düşünülmektedir.[302] Böyle bir durumda şimdiki zamanın içinde onay ya da reddetme durumu belirsizliği yani geleceğin potansiyelliğini şekillendirmiş olacaktır. Diğer bir taraftan bir şey hakkında şimdiki zamanda söylenen, geçmiş zamanda da söylenebilir olmalıdır. Bu da yine zaman parçalarının ilişkiselliğini ortaya çıkarmaktadır.[303]

> *Bir şeyin olduğunu ya da olacağını söylemek zaten her zaman doğruydu. Ancak bu her zaman doğru olsaydı o zaman bir şeyin var olmamasının ya da olamayacağının söylenmesi mantıksız olurdu. Bu durumda olamamazlığı söz konusu olmayan bir şeyin olmaması imkansızdır. Olmaması imkansız olan da mecburen olacaktır. Buradan hareketle gelecekte var olacak her şeyin şu anda var olduğu sonucuna ulaşırız. İşte bundan dolayı belirsiz bir şekilde ya da tesadüfen bir şey olmaz çünkü bir yerde tesadüf varsa gereklilik yoktur*.[304]

Buradan hareketle Aristoteles felsefesinin bir gereklilik anlayışı üzerine inşa edildiğini söyleyebiliriz. Varlık açısından ele alınan kategoriler, tözden hareketle, oluşun yani varlığın kendisini kurmasının birer gerekliliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu

[300]Ş.Teoman Duralı, Aristoteles'in 'Kategoriler'inde, 'Fizik'i Ve 'Metafizik'inde Değişme Ve Zaman Sorunları, **İstanbul Üniveristesi Felsefe Arşivi Dergisi**, 1987, s.101.
[301]Aristoteles, **Kategoriler**, s.70.
[302]Aristoteles, **Kategoriler**, s.70.
[303]Aristoteles, **Kategoriler**, ss.70-71.
[304]Aristoteles, **Kategoriler**, s.71.

koşulsuz gereklilik, varlığı varlık yapan şeylerin bir bütününü oluşturarak, ontolojik kurguyu ortaya çıkarmaktadır.

3.1.1. Doğal Olanın Varoluş Bağlamı İçinde Ele Alınan Zaman

Aristoteles'in zaman üzerine belirlediği görüşlere ve zamanın sınırlandırılması üzerine yaptığı çalışmalara bakıldığında, özellikle zaman üzerine çalışan bir filozof olmadığı görülmektedir. Aristoteles, varoluş biçimleri göz önüne alındığında, zamanın tartışılması gereken doğal şeylerin varlığını açıklamaya çalışan bir doğa bilimcisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Zaman (*khronos*), Aristoteles felsefesi düşünüldüğünde hareketin ve değişimin bir niteliği olarak kavranmaktadır. *Fizik* yapıtı boyunca karşılaştığımız kavramlar[305], hareketin doğasından yola çıkarak zamana vardığımız bir dizi kavramın tanımları ile şekillenmekteydi. Harekete karşı duyduğu ilgi ve *Fizik* yapıtı boyunca doğal şeylerin ilkelerine yönelik geliştirdiği araştırma serüveni; üstte belirtilen niyetin bir sonucu olarak görülmektedir. Öyleyse Aristoteles'in zaman üzerine yaptığı çalışmalar, kendisinin doğal olana karşı derinlikli araştırma arzusuna dayanmaktadır.[306]

Fizik'te yapılan zaman çalışması, geçen zamanın bir hesaplaması gibi düşünülmektedir. Doğal varlık üzerine yapılan detaylı çalışmada, doğal varlıkların varlığının üzerine yapılan bir zaman çalışması olarak düşünülmesi gerekmektedir. Zamanın fiili varoluşu üzerinden, doğal varlıkların hareketine bağlı olarak bir zaman aralığı olduğu öne sürülmektedir. Zaman bu anlayış içerisinde *a priori* ya da kendi kendine yetebilen bir varlık olarak düşünülmemektedir. Dolayısıyla zaman tanımlaması hareket kavramı üzerinde yoğunlaştırılmış olarak görülmektedir.[307]
Demek ki devinim, zaman anlamına gelmemekte olup, devinimi ölçen şeyin zaman olduğu düşünülmektedir. Başka bir değişle, az ve çok olan şeyler sayılar aracılığıyla belirlenmektedir. Devinimin kendisindeki az ya da çok olma durumu ise zaman ile

[305]Sonsuzluk, yer ve boşluk bu önemli kavramlardır. Aristoteles, hareketi açıklamak ve zaman kavramına ulaşmak için sırasıyla bu kavramlar dizinini tanımlamaya ve doğal hareketin mümkünlüğünü irdelemeye çalışmıştır.
[306]Chelsea, C.H., **Chronos In Aristotle's Physics On The Nature Of Time**, Springer Briefs In Philosophy, 2015, s.1.
[307]Chelsea, C.H., **Chronos In Aristotle's Physics On The Nature Of Time**, ss.33-34.

belirleniyor haldedir. O halde zaman, bir tür sayı olarak kavranabilir. Burada bahsi geçen sayı kavramı ise iki anlamda düşünülebilmektedir. İlk olarak sayılan olarak sayılabilenler için kullanılan anlamı, ikinci olarak ise onunla sayılabilen şeyleri niceleyen anlamında kullanılmaktadır. Zaman ise onunla saydığımız şey değil de sayılan şey olarak düşünülmektedir.[308] Zaman devinimin yani hareketin bir sayısı olarak düşünülmektedir. Önce ve sonraya göre hareket ile ilişkilendirilen zaman kavramı, tam anlamıyla değişimin kendisi olarak düşünülmemektedir. Değişimin, hareket ile bağlantısı üzerinden onun bir sayı olarak tanımlanmasını mümkün görülmektedir.[309]

3.2. DEĞİŞİMİN ANLAŞILMASINDA HAREKETİN SINIRI OLARAK AN

Zamanın bir tür sayı olduğunu belirleyen Aristoteles, sayının belirsizliğine dikkat çekmektedir. Sadece sayı olmak bakımından değil, niceliği belli olması açısından da zamanın sayısının belirlenmesi gerekmektedir. Dolayısıyla zaman, sayılan şey olarak kavramsallaştırılmaktadır. Değişimden bahsederken önceki halden farklı bir hale geçiş vurgulanırken, yani sürekli bir farklılaşma söz konusuysa; zamanda da benzer bir süreklilik ve farklılaşma durumu söz konusu olmaktadır. Ancak zamandaş olanlar arasında, değişim açısından ve zaman açısından benzerlik taşınmaktadır. An düşünüldüğünde ise anda bir farklılaşma ya da değişim görülmemektedir. Fakat iki farklı anında birbirinden farklı iki gerçeği teşkil ettiği unutulmamalıdır. Dolayısıyla şimdi, zamanı belirleyen parça olarak karşımıza çıkmaktadır.[310]

Şimdi üzerine düşünürsek onun hem tek hem de özdeş bir yapıda olduğunu görebilmekteyiz. Başka bir anlamda, yani farklı noktalarda gerçekleşen şimdiler düşünülürse de bu tanımı aşmış olabilmekteyiz. An kavramı ele alındığında, bir noktada benzerlik barındırırken bir noktada aynı olmadığı görülmektedir. Sürekliliği takip ettiğinden sanki değişikmiş gibi görünebilmektedir. Eş deyişle, anın devinimle

[308]Aristoteles, **Fizik**, s.193, 219b 1-9.
[309]Aristotle, **Physics**, s.106.
[310]Aristotle, **Physics**, s.106.

ilişkisi yine kendini ortaya çıkarmaktadır.[311] O halde değişim söz konusu olunca, değişen nesne açısından bilinen önce ve sonra olanın bilgisi de mevcut olmak zorundadır. Zamanla devinim arasında kurulan ilişkisel bağ, an ile nesne arasında da benzer dinamiklerle izlenebilmektedir. Burada yer değiştiren nesnenin, devinim açısından önce ve sonra olan anları düşünülmelidir. Üstte de belirtildiği üzere önce ve sonra arasında sayılabilenler, anın varlığını da göstermektedir.[312] Hareket eden nesnenin yer değiştirmesi ile farklı konumlarda bulunabildiği görülmektedir. Nesnenin yer değiştirmesine benzer olarak, zamanın da değişimi takip etmesi gibi şimdiki zaman da hareket eden nesneyi takip etmektedir. Değişimi asıl anlaşılır kılan yani önceyi ve sonrayı belirleyen şey, hareket eden nesnenin kendisidir. Öyleyse şimdiki zamanın varlığı ise önce ve sonranın sayılabilirliği üzerinden kurulmaktadır. Anın, diğer zaman parçalarına oranla daha çok bilinebilir olması, devinim ve yer değiştirmenin temel noktalarında bulunmasındandır. Devinen şey, bir anda ve sonra başka anda olurken, yer değiştiren içinde bir yer de ve daha sonra başka bir yerde olma durumu söz konusudur.[313]

Önce ile sonra düşünüldüğünde de anda olan aynı olacaktır. Değişim de değişen nesne aracılığıyla bilinebilir olmaktadır; hareket ise yine hareket eden nesne aracılığıyla bilinebilir hale gelmektedir. Hareketin bilinmesi hareket eden somut nesne üzerinden bilinebilir olmakta, fakat Aristoteles hareket konusunda da zaman konusunda da bizleri düşündürmektedir. Hareket eden nesne, hareketi gerçekliğe dönüştürse de hareketin kendisi olmamaktadır. Tıpkı zamanın parçalarından olan şimdi gibi tanımlanabilir olan, belli olan şimdiki zaman hep aynıdır ama başka bir anlamda aynı olmamaktadır.[314]

> *Şu da açık: Zaman olmasa anda olamaz; 'an' olmasa zaman da olamaz, çünkü nasıl yer değiştiren nesne ile yer değiştirme zamandaş ise, yer değiştiren nesnenin [ölçüm] sayısı ile yer değiştirmenin [ölçüm sayısı] da zamandaş. Zaman yer değiştirmenin [ölçüm] sayısı, 'an' ise yer değiştiren nesne gibi bir biçimde bir sayı birimi. Öyleyse zaman hem 'an' aracılığıyla sürekli hem de ana göre biliniyor, anlaşılıyor; zaman bu açıdan da yer değiştirmeyi ve yer değiştiren nesneyi izliyor: Nitekim hem devinim hem de yer değiştirme, yer değiştiren nesne aracılığıyla birlik taşıyor, çünkü yer değiştiren nesne tek (tek olmadığında bile- çünkü [devinme] kesilebilecektir- bu kavramca öyle)*.[315]

[311]Aristoteles, **Fizik**, s.193, 219b 12-16.
[312]Aristoteles, **Fizik**, s.193, 219b 22-23.
[313]Aristoteles, **Fizik**, s.193, 219b 29-33.
[314]Aristotle, **Physics**, s.107.
[315]Aristoteles, **Fizik**, s.195, 221a 1-10.

Bu açıdan zaman, şimdinin varlığını şimdi ise zamanın varlığını koşullamaktadır. Tıpkı hareket eden cisimle, hareketin kendisinin aynı anda varolması gibi zamanın içinde şimdi de benzer olarak varolmaktadır. Hareket eden cismin sayısı ile hareketin sayısının da aynı olması, zamanın sayısıyla ilişkiselliğini göstermektedir. Zamanın, hareket bağlamında sayı olduğuna varan bu anlayışta hareketin birim sayısı zaman olarak belirlenmektedir. Şimdiki zaman ise hareket eden nesne düşünüldüğünde ona eş değer olarak ele alınmaktadır ve bir sayı birimi olarak kavranmaktadır.[316]

Fakat zaman şimdi'de sabit olarak düşünülmemektedir. Zaman şimdi düşünüldüğünde süreklidir ve aynı zamanda şimdinin bölünmüş halde olduğu görülmektedir. "*Oysa an yer değiştiren nesnenin devinmesinden ötürü hep değişik bir şey*".[317] Bu durum hareket düşünüldüğünde, hareket eden nesnenin doğasına uygun görünmektedir. Öte yandan değişim ve hareket eden doğal nesne arasında bir ilişkisellik bulunmaktadır. Aralarında oluşan birlik ile hareketin, öncesi ve sonrasını da ifşa etmektedir. Şimdi ise hareketli olan doğal nesnenin hareketi düşünüldüğünde aynı olmamaktadır. Dolayısıyla zaman, hareket bağlamında bir sayıdır. Demek ki an kavramı, sınır olarak alınması bakımından zamanın kendisi olamıyorken, zamanın ilineği olması açısından sayısal olana hitap ettiğinden de sayı olarak kavranabilmektedir.[318] Zaman tek bir noktada olan sayı olarak değil, hem başlangıcın hem de bitişin içinde bulunduğu bir sayı aralığı olarak kavranmaktadır. Demek ki zaman, daha önce olan ile daha sonra olan arasında bir ölçme sayısı olmaktadır. Eş değişle bu sayı, süreklilik arz ederek devinimi kavramsallaştırmaktadır.[319] O halde zaman devinim ve hareket bağlamında, önce ve sonraya göre bir sıra belirlenimini içinde barındıran, hareketin sürekliliğine eşlik ettiği için kendisi de sürekli bir şeyin sayısı olan şey olarak kavranmaktadır.[320]

[316]Aristotle, **Physics**, s.107.
[317]Aristoteles, **Fizik**, s.195, 220a 13-14.
[318]Aristoteles, **Fizik**, s.197, 220a 21-22.
[319]Aristoteles, **Fizik**, s.197, 220a 25-26.
[320]Aristotle, **Physics**, s.108.

3.3. SAYILAN ŞEY OLARAK ZAMAN

En küçük sayının iki olduğu belirlenimiyle devam eden Aristoteles, sistem olarak sayıların düşünülmesi dışında, nesne açısından sayıyı düşündüğümüzde en küçük olanın hem varlığına hem de yokluğuna işaret etmektedir. Zaman için de benzer bir belirlenime gidilmektedir. Çoğunluk açısından en küçük sayı, bir ya da iki zaman dilimine tekabül etmektedir fakat büyüklük açısından en küçük sayı, yani en küçük zaman birimi bulunmamaktadır.[321]

> *Şuradan da bu açık: [Zamana] "hızlı", "yavaş" denmez; "çok", "az", "uzun", "kısa" denir, çünkü sürekli olduğundan ötürü "uzun", "kısa"; bir sayı olduğundan ötürü de "çok", "az"dır. Ama yavaş, hızlı değil. Onunla saydığımız hiçbir sayı da aslında "hızlı", "yavaş" değil*.[322]

Zaman sayı olarak kavrandığında çok ve az olarak nitelendirilmektedir. Süreklilik vurgusu ile de uzun ve kısa olduğu yani yavaşlık ve hızlılığı belirlenmektedir. Sayı bakımından, hiçbir sayının hızlı ve yavaş olduğu düşünülmemektedir. Öte yandan yer açısından da bakıldığında zaman, ki bu zamandaşlık ile eşanlamlı görülmektedir, aynı anda her yerde aynıdır. Diğer bir değişle zamanın, zamanı bulunmamaktadır. Aynı şey değişim içinde geçerli olduğundan, zamanın parçaları aynı olmamaktadır. Şimdide yaşanan değişim aynıdır, fakat zamanın diğer parçaları düşünüldüğünde, geçmişte yaşanmış değişim ile gelecekte yaşanacak olan değişim aynı olarak görülememektedir. Zaman, saydığımız anlamda sıralı bir sayı değildir, belli bir zaman aralığında sayılabilen sayı olarak karşımıza çıkmaktadır.[323]

Sayı, her süreçte benzerlik taşıyan kavram olarak, neyi sayarsa saysın, aynı sonucu vermektedir. Yani yüz kalemin sayısıyla, yüz köpeğin ve yüz kitabın sayısı aynı olarak numaralandırılmaktadır.[324] Dolayısıyla sayma sayısı ile zamanın şimdide sayılandırılması arasında farklar vardır. Sayısı aynı olsa da sayısı olan nesnelerin aynı olamayacağı düşünülmektedir. Sayı, tanım gereği net bir çıkarım sunamamaktadır. Sayı olarak aynı olsalar da, nesne olarak farklı şeylere işaret edilebilmektedir.[325]

---

[321]Aristotle, **Physics**, s.108.
[322]Aristoteles, **Fizik**, s.197, 220b 1-4.
[323]Aristotle, **Physics**, s.109.
[324]Aristoteles, **Fizik**, s.199, 220b 10-11.
[325]Aristotle, **Physics**, s.109.

Devinimdeki benzerlik barındıran, yani sürekli kendini tekrar eden aynılıklar, zaman için de geçerli görülmektedir; "*[S]öz gelişi yıl, ilkbahar, sonbahar.*"[326]

3.4. BİRBİRLERİNİN ÖLÇEĞİ OLARAK ZAMAN VE DEVİNİM

Aristoteles, devinimi ölçen şeyin tek başına zamanla sınırlandırılmadığını aynı zamanda, zamanın kendisinin de devinimle ölçülebilen bir yapısı olduğunu irdelemektedir. Zaman, devinimin sayısal sonucu olduğundan, bu iki kavramın birbirlerinin ölçeği olarak düşünülmesi muhtemel görünmektedir.[327] Zaman, bir dizi devinimi içinde barındırma yönüyle devinimi belirlemektedir. Yine devinim de zamanı içinde barındırmak açısından benzer belirlenimi zaman üstünde gerçekleştirmektedir. Herhangi bir şeyin sayısını belirlerken onu numaralandırmaktayız. Zaman için de değişime göre ölçülmesi açısından ondan 'çok zaman' ya 'az zaman' olarak bahsedebilmekteyiz. Burada tek olanın sayıca, yani sayı bakımından çoğu da ölçtüğü sonucuna ulaşabilmekteyiz. Benzer bir belirlenimi zaman ve devinim arasında da ölçü bakımında kurabilmekteyiz. Ölçülebilirlik, süreklilik ve bölünebilirlik açısından değişimin büyüklüğü izlemesi; zamanın da değişimi takip eden yönü göz önüne alındığında, değişimin nitelikleri olan, ölçülebilirlik, süreklilik ve bölünebilirlik zamanın da nitelikleri olarak karşımıza çıkmaktadır.[328] Aristoteles'in örneği ile eğer alınan yol uzunsa yolculuk da uzun olmak zorundadır. Tıpkı devinim içinde geçen zaman süresi ne kadar uzunsa, zamanın da o kadar uzun olması durumuyla benzerlik görülmektedir.

> *Madem zaman devinimin ve devinimin varlığının ölçüsü; madem o bütün devinimi ölçecek olan belli bir devinimi belirleyerek bir devinimi ölçüyor (bir dirsek bütünü ölçecek olan bir büyüklüğü belirleyerek bir uzunluğu ölçer, tıpkı bunun gibi) ve madem devinim için 'zaman içinde olmak' hem onun hem de onun varlığının zamanla ölçülmesi demek (çünkü devinimi ve devinimin varlığını zamandaş olarak ölçecektir ve onun için zaman içinde olmak ile onun varlığının ölçülmesi aynı şeydir), şu açık: Öteki nesneler için de 'zaman içinde olmak' ile onların varlığının ölçülmesi aynı şey*.[329]

[326]Aristoteles, **Fizik**, s.199, 220b 13-14.
[327]Aristoteles, **Fizik**, s.199, 220b 14-16.
[328]Aristotle, **Physics**, s.109.
[329]Aristoteles, **Fizik**, s.201, 221a 1-10.

Burada değişimin, zamanın içinde olmak bakımından gerçekleştiğine dair bir vurgu yapılmaktadır. Şimdide gerçekleşen değişim hem zaman içinde olmasından hem de değişimin varlığının zamanla ölçülmesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla zaman hem değişimi hem de değişimin varolmasını ölçen olarak, kendi varoluş ölçüsünü de ortaya çıkarmış bulunmaktadır.[330]

3.5. ZAMAN İÇİNDE OLMAK

Aristoteles zaman ve devinim arasında bağı kurarken 'zaman içinde olmak' bakımından zamanın, devinimle bağını kurmaya devam etmektedir. Zaman içinde olmak iki anlamda düşünülebilmektedir. İlk olarak, zaman varolduğu müddetçe zamanda olmak anlamında, diğer yandan sayı anlamında nesnelerin varlığını belirttiğimiz şekilde ele alınmaktadır.[331] Zaman içinde varolmak, zamanın içinde olan devinimle varolmak anlamına gelmektedir. Diğer bir yandan bir şeyin sayı olarak zaman içinde varolduğunu söylemek ise onun ya sayının bir parçası ya da sayının bir niteliği olduğunu göstermektedir. Sayıya benzer olarak zaman içinde olmak, devinimin genel anlamda bir sayı yönünün bulunduğunu ya da bir sayı değerine sahip olduğunu belirtmektedir.[332]

Zamanı sayı olarak belirleyen Aristoteles, şimdi, önce ve benzerlerini tıpkı sayı da olduğu gibi bir birim olarak tek ve çiftin sayıya ait olmasıyla eş değer görmektedir. Doğal nesneler sayıca varolmaları bakımından, zaman açısından da varolarak kabul edilirler. Dolayısıyla sayı ile ilgili olanlar sayı tarafından, yerle ilgili olanlar yer tarafından ve zamanla ilgili olanlar da zaman tarafından kapsanmaktadır. Diğer bir yandan zamanda olmak zamanın varlığında varolmak anlamına gelmediği gibi değişimin içinde olmak da değişimin varlığında olmak olarak düşünülmemelidir. Başka bir değişle nasıl yer, onu kaplayan ya da saran cisim varken var oluyor ise zaman ve değişim için de benzer bir durum söz konusu olmaktadır. Bir şeyin içinde olmak düşünüldüğünde, o halde her şey her şeyin içindeymiş gibi düşünülebilmektedir. Bir insan, dünyada varolmaktadır; dünya da aynı zamanda insanda varolmuş durumdadır.

[330]Aristotle, **Physics**, s.110.
[331]Aristoteles, **Fizik**, s.201, 221a 10-12.
[332]Aristotle, **Physics**, s.110.

O halde dünya ve insan zaman içinde bir arada varolmuş durumdadırlar. Bu durum, bir şeyin tesadüfi olarak varolmasını değil, zorunlu olarak zaman içinde varolmasını göstermektedir.[333]

> *Ayrıca nesneler zamandan ötürü bir etkilenime de uğrayacaklardır. Bunun için de 'zaman yitiyor', 'her şey zamanla yaşlanıyor', 'zaman yüzünden unutuluyor', demeye alışmışız. Oysa 'zamandan ötürü öğrendi', 'zaman sayesinde gençleşti', 'zaman sayesinde güzelleşti' demeyiz, çünkü zaman kendi başına, [kendinde zaman] alındığında daha çok bozulma, yokolma nedeni; çünkü o devinimin sayısı, devinimde olan durumu ortadan kaldırır. Dolayısıyla şu açık: Hep varolanlar hep varolduklarından ötürü zaman içinde değiller, çünkü zamanca sarılmıyorlar, onların varlığı da zamanla ölçülmüyor. Zaman içinde olmadıkları için zamanda bir etkilenime uğramamaları da bunu gösteriyor.*[334]

Bir şeyin zaman içinde olması, sayıca olmasıyla benzer olduğundan; zamanda olan her şeyin kendi içinde bulunduğu zamandan daha büyük bir zamanda olacağı düşünülmektedir. Zaman içinde olmak devinimle bağlantılı düşünüldüğünden, zamanda aynı olmak mümkün görünmemektedir. Zamanın içinde, aşınma söz konusu olmaktadır. Zamana getirilen anlamlar, insanın onunla kurduğu bağda oluşmaktadır. Zaman içinde gerçekleşen olaylara ya da şeylere karşı verdiğimiz sıfatlar, zamandan bağımsız epistemolojik özneye ait olanlardır. Zaman kendi işleyişi içinde varolmaktan çok yokolmaya yatkın gibi düşünülmektedir. Yokolma burada değişim olarak düşünülmektedir. Zamanda, aynılık olamaz sürekli bir devinme hali mevcuttur. Dolayısıyla zamanda gerçekleşen şeylere karşı tutumlarda, inşaya değil yıkıma işaret eder gibi görünmektedir. Ebedi varolan şeyler düşünüldüğünde ise onları zamandan muaf tutabilmekteyiz. Ebedi olan zamanda olmamıştır, zaman içinde değildir ve değişimden yoksundur. Ebedi olan, zaman tarafından kapsanmadığı gibi zaman tarafından da ölçülememektedir.[335]

Aristoteles, zamanı devinimin ölçüsü olarak belirlerken, diğer bir yandan durağanlığı ölçen şeyin de zaman olduğunu ileri sürmektedir. Değişime tabi olan doğal şey zorunlu olarak devinimin içinde olsa da; zaman, devinimin kendisi olmadığı için benzer bir durumu zaman açısından düşünmemiz mümkün görünmemektedir. Hareketsiz olan şey, değişen şey kadar olmasa da belirli bir oranda değişimin içinde görülmektedir. Bir şeyin değişmesi için hareketten yoksun olması bir koşul olarak

[333]Aristotle, **Physics**, s.110.
[334]Aristoteles, **Fizik**, s.201, 221a 30-1, 221b 1-7.
[335]Aristotle, **Physics**, s.111.

görülmemektedir. Aslında hareketsiz olan yani durağan olan şey, potansiyel olarak değişime açık konumda bulunmaktadır. Eğer sayıca varlık alanına bakacaksak, varlık ölçümünü sayıca yapmak gerekmektedir. Zaman burada, değişen nesneyi değişimin içinde; zaman içinde olan nesneyi ise zaman içinde sayıca ölçen konumunda olacaktır. Değişimin içinde olan doğal nesneyi, değişimin boyutuyla ölçerken; durağan olan nesneyi de durağan olduğu boyutta ölçecektir. Dolayısıyla değişen nesnenin sahip olduğu nicelik ölçülmüş olacaktır. Yani devinime tabi olmayan ve durmayan şeyler zamanın sayısal ölçümü içinde olamayacaktır. Zamanda olmak ancak zamanın kendisiyle ölçülebilir olmaktır. "*Demek ki ortadan kalkan ve oluşan nesnelerin, kısaca kimi kez varolan kimi kez varolmayan nesnelerin zaman içinde olması zorunlu (çünkü zaman onların varlığını ve onların tözünü aşan, daha büyük bir şey)*."[336] O halde varolmayan şeylerin, zamanda olmadığını söyleyebilmekteyiz. Burada zaman, varolmanın koşulu olarak belirlenmiş görülmektedir. Varolmak, zamanda olmaktır.[337]

3.6. ŞİMDİ'DEN BİR ZAMANLARA

Aristoteles'in üstte belirlediği haliyle şimdiki zaman yani an, zamanın bütünlüğünü oluşturan ve zaman parçalarını bağlayan kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Geçmiş ve geleceğin bütünlüklü olarak düşünüldüğü zaman yapısı içinde an, zamanın sınırını belirlemektedir. An, zamanı potansiyel olarak bölmektedir. Zamanı bölmesi açısından an; zamanı birleştirmesi açısından an benzer görünse de farklı iki noktaya işaret etmektedir. Şimdinin farklı kullanım tarzları bulunduğu görülmektedir. Geçmişten gelen ve şimdiye yaklaşan şeyler için 'şimdi gelecek' denmektedir. Zamansal olarak yakın görünen durumlarda da şimdi vurgulanmaktadır.[338]

Geçmiş düşünüldüğünde ise şimdi olan olaylardan bahsedilmemektedir. Geçmişte yaşanan olaylardan bu yana zaman sürekli olsa da bu olayların hiçbiri şimdiye yakın değildir.

> *Bir zamanlar terimi daha önceki ana ilişkin sınırlı bir zamanı gösterir, sözgelişi 'Troia bir zamanlar ele geçti ve 'bir zaman [gelecek] kıyamet kopacak'. Nitekim*

[336]Aristoteles, **Fizik**, s.205, 221b 28-30.
[337]Aristotle, **Physics**, s.111.
[338]Aristotle, **Physics**, s.112.

> *'şimdiki ana göre belirlenmiş olması gerekiyor. Demek ki şu andaki zamandan o andaki zamana belli bir nicelikte zaman olacak ve geçmişteki ana göre de belli bir zaman vardı. Ne ki 'bir zamanlar' denilemeyen hiçbir zaman olmasa her 'zaman' sınırlı olur. Öyleyse o bitecek mi?*[339]

Bir zamanlar kavramı, şimdiki zaman ile birinci türden bir ilişki içinde bulunmaktadır. Diğer bir taraftan şimdiki zaman, bir zamanlar terimini sınırlandıran olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir zamanlar ile şimdi arasında bulunan belirli bir zaman miktarı olmak zorundadır. Şimdiki anda olmayan zamanlar, hiç olmamış ya da sonlu olan zamanlar olarak düşülmektedir. Burada zamanın sona ermesi mümkün görünmemektedir. Zamanın sona ermesi, devinimin bitmesi demektir. Dolayısıyla zaman, değişimin sonsuzluğuyla beraber devam edecek olarak düşünülmektedir. Zaman başlangıç ve sonlarda bulunan olarak da bitmeyecek olan olarak karşımıza çıkmaktadır. Şimdi zamanın sonu ve başlangıcı olarak düşünülmektedir. Zamanın parçaları düşünüldüğünde, geçmiş zamanın sonu gelecek ise zamanın başlangıcı olmaktadır. Zamanın, zamansal parçalar içinde farklı görünmesinin temel nedeni bu durum olarak belirlenmektedir. Şimdi, aynı zaman dilimlerinin başlangıcı ve sonu olarak görülmemektedir.[340]

3.7. GELECEK ZAMANIN BİR PARÇASI OLARAK HENÜZ

Bir zamanların şimdi ile bağlantısını açıklayan Aristoteles, henüz kavramını açıklamaya girişmektedir. Henüz kavramı, şimdiki ana yakın olan bir gelecek parçasını ifade ederken kullanılmaktadır. Henüz yapılmamış şey için, birazdan anlamında kullanılırken; geçmiş zaman düşünüldüğünde az önce yapılmış olan, şimdiki ana yakın bir zaman dilimiymiş gibi düşünülebilmektedir.[341] Öyleyse henüz, zamanın parçalarının şimdiki zamana yakın olma koşuludur. Aniden gerçekleşmesi olanaklı olmayan durumları zamansal açıdan henüz kavramı ile belirtmekteyiz. Zamanın içinde varolan ve yokolan her şey gerçekleşmektedir. Bu durum bazı düşünürler[342] açısından,

[339]Aristoteles, **Fizik**, s.207, 222a 24-30.
[340]Aristotle, **Physics**, s.113.
[341]Aristoteles, **Fizik**, s.209, 222b 5-10.
[342]Aristoteles burada Pythagorascı olan Paron'un düşüncelerinden hareketle zamanın bilgelikle bağını açıklamaya çalışmaktadır.

zamandan daha bilge bir şey olamayacağı fikrini doğurmaktadır. Zamanın, bilgeliği yanında bilgisizliğe de yol açacağını düşünen düşünürler, zamanla unutmanın bağı üzerinden bu çıkarımı yapmaktadırlar. Zaman, içinde unutmayı da barındırandır. Dolayısıyla zamanın bu denli tanımlaması da normal görülmektedir. Daha önce de belirlendiği üzere zaman, kendi başına varolmak dışında, varolmanın yani yokalmanın da bir parçasıdır. Zaman içinde değişim, bir durum değişikliği gerçeğini öne çıkarmaktadır. Hiçbir şey değişmeden ve harekete geçmeden kalamamaktadır. Yine de doğal nesne düşünüldüğünde ufak bir değişimin sonunda da varolmayı sonlandırması olası olarak görülebilmektedir. Doğal nesnenin, devinim içinde yokolmasının sorumlusu da zaman olarak görülmektedir. Ancak zaman yokolmanın da kesin sorumlusu değildir, çünkü değişim bile belirli bir zamanda meydana gelmektedir.[343]

3.8. ARİSTOTELES'İN *FİZİK*'İNDE DOĞANIN TEMEL İLKESİ *KHRONOS*

Çalışmamızın üstte belirtilen bölümlerinden bu yana Aristoteles'in *Fizik* yapıtından hareketle, doğa felsefesi bağlamında zaman kavramını detaylı olarak incelemeye açmaktayız. Doğanın ne olduğunu bilmek ve doğanın temel ilkelerini anlayabilmek Aristoteles felsefesinin başat kavrayışlarındandır. Doğanın, hareketin ilkesi olarak kavramsallaştırılması bu çalışmada öncelikle hareketin tanımlanmasını ve anlaşılmasını öncü koşmaktadır. Nitekim hareket tanımlanamazsa, doğa üzerine belirlenimler yapmak da mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla hareketin anlaşılması için onun ön koşulu olarak ilişkilendirilen, yer, boşluk ve zaman kavramlarının açıklanması üzerinde durulmuştur. Öte yandan yerden ve zamandan bağımsız bir hareket olamayacağını, bu kavramların birliklerini ve doğru anlaşılmalarını sağlayacak açıklamalar çalışmanın seyri boyunca izlenilmeye çalışılmıştır.[344]

Değişim söz konusu olduğunda, doğal nesneler zaman içinde olmaktadırlar. Doğal nesnelerin değişimi, kendi içlerinde farklılık gösterebilmektedir. Bazı değişimler hızlı gerçekleşirken; bazıları daha yavaş değişimin çarkına dahil

[343]Aristotle, **Physics**, s.114.
[344]Ömer F. Karaköse, **Khronos&Aristoteles'te Zamanın Doğası**, s.73.

olabilmektedirler. Daha hızlı devinen doğal nesneler, uzaklık ve sabit hızın aynı olduğu durumlarda, hareketi önce tamamlayan nesnenin hızlı olduğu görülmektedir. Yani aynı konumdan, eşit özelliklerle başlayarak hareketi öne sonlandıran hızlı olmaktadır. Burada 'daha önce' sona varmış olan nesne için kullandığımız 'daha önce' kavramın, zamanın içinde olmak bağlamında düşünülmesi gerekmektedir. Daha önce bitirmiş olmak, şimdiki ana olan uzaklıkla ölçülebilmektedir. Yine belirtildiği üzere şimdiki zaman içinde belirlenen zaman, önce ve sonra olmak bakımından, geçmiş ve geleceğin sınırını ortaya koymaktadır. Şimdi zamanın içinde olduğundan, önce ve sonra da zamanın içinde olmak durumundadır. Dolayısıyla hareket başlangıcı şimdiden uzaklığın içinde ölçülerek, şimdinin kendisiyle aynı şey olarak karşımıza çıkmaktadır.[345]

Burada hareketin referansı geçmiş ise 'önce', referans gelecek ise 'sonra' kullanılmaktadır. Yani şimdiden uzakta olan 'önce' iken, şimdiye daha yakın olarak düşünülen 'sonra' olan olacak şekilde kavranabilmektedir. Gelecekten bahsederken de benzer bir belirlenim yapılabilmektedir. Şimdiden hareketle, gelecekte yakın olan 'önce, uzak olan ise 'sonra' olarak düşünülebilmektedir. Önce kavramı zamanın içinde, onun parçalarına hitap ettiğine göre ve değişim söz konusu olduğunda hep birinin diğerinden önce değişime girmesi zorunlu olduğundan, değişimin zamanla kuvvetli bir bağı olduğu açıkça görülmektedir.[346]

Zamanın kendine has doğasını ortaya koymaya çalışan Aristoteles, zamanın biz farkında olmasak bile işleyen bir yapısı olduğunu düşünmektedir. Hareketin olmadığı yerde zaman yokmuş gibi düşünülmektedir, fakat insanın uyurken yani hareketsiz olduğu anda da zaman geçmeye devam etmektedir. Zamanın geçtiğini anlamak için sadece bir miktar harekete ihtiyaç olduğu düşünülmemelidir. Üstte de belirtildiği üzere değişimden yoksunluk yani durağanlılık da zamana dair olarak görülebilmektedir. Hareketin farkında olmakla, zamanın içinde olmak; hareketsizliğin farkında olarak, durağanlığı kavramakta zamanın içinde olduğumuzun göstergesidir.[347]

Öte yandan Aristoteles'in çıkarımıyla, zaman hareketin süresinin bir niceleyicisi olarak kavramsallaştırılmaktadır. Burada hareketin niceliğini zamanla

[345]Aristotle, **Physics**, s.115.
[346]Aristotle, **Physics**, s.115
[347]David Bostock, **Space, Time, Matter And Form Essays On Aristotle's Physics**, Oxford Aristotle Studies, 2006, s.135.

ölçmek, değişimin büyüklüğünü de zamanla ölçme konusunda belirli açıklamalar getirmek durumundadır. Hareketin büyüklüğü ve ne kadarlığı, onun süresiyle ilişkili görülmemektedir. Buradaki belirlenim bir şeyin hızlı hareket ederek az zaman almış olması ve diğer yandan bir şeyin yavaş hareket ederek az zaman alması fikrinden şekillendirilebilmektedir. Aristoteles'in zamanın mahiyetini daha anlaşılır kılan kavramlar şüphesiz önce ve sonra arasında tanımlanan kısımlar olarak görülmektedir.[348]

3.9. ARİSTOTELES'İN ZAMAN FELSEFESİNE YÖNELİK BAZI BELİRLENİMLER

Hareket düşünüldüğünde Aristoteles'te şimdinin, süresiz bir kavram olarak karşımıza çıktığı açıktır. Hatta öncesi ve sonrası düşünüldüğünde sanki hareketin içinde iki şimdi varmış gibi düşünülebilmektedir. O halde uzay düşünüldüğünde öncesi ve sonrası belirlenmiş noktalardan hareketle, uzayda olan hareket önce ve sonra üzerinden mekansal noktalar olarak görülmektedir. Öte yandan Aristoteles hareketi belilerken, değişim ile beraber hem bedeni hem uzamsal noktayı hem de hareketin gerçekleştiği zamansal anı kastetmektedir. Dolayısıyla hareketin an ile olan bağlantısı burada tekrar düşünülmek durumundadır. Burada bulunan an ve hareket ilişkisi, öncelikle bulundukları mekansal noktalardan değerlendirilmeli ve zamansal anların da bu belirlenimden çıkarılması gerektiği düşünülmektedir.[349]

Diğer bir yandan, zamanın sayı ile olan bağına baktığımızda zamanın, hareket değil hareketin sayısı olduğu; bu sayının da belirli türden bir sayı olabileceği; belirlenmiş sayının da numaralandırılmış ya da numaralandırılmamış hareket sayısı ile açıklanabileceği belirtilmişti. Zamanın sayı ile ilişkiselliğinde kurulan bu üç belirlenim de benzer noktalara götürülebilmektedir. Yani zaman bu belirlenim de bir tür süre ve bu süre de bir tür sayı olarak kavranabilmektedir. Zamanın sayıyla kurduğu bağ olası görünmektedir, çünkü sayı hareketin ve zamanın azlığı ve çokluğunu belirleme de aydınlatıcı olabilmektedir. Öte yandan numaralandırılmış olarak görülen sayı yani

[348]David Bostock, **Space, Time, Matter And Form Essays On Aristotle's Physics**, s.136.
[349]David Bostock, **Space, Time, Matter And Form Essays On Aristotle's Physics**, s.137.

hareket, zamanın doğal olarak hareketin süresini ölçen bir kavram olarak düşünülmesini sağlamaktadır.[350]

An, zamanın temel kavramı olarak karşımıza çıkmaktadır. Aristoteles'in zaman kavramının ağırlığını taşıyan da yine anın kendisi olarak görülmektedir. Zamanı bölen ve sınırlandıran şey olarak an, zamanın kendisinin de iki nokta olarak düşünülen anların arasında ölçülebilen uzam olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir an denilen kavram, doğal cisimlerin ortak sınırlarını belirleyen, hareketlerini bölen bir yapıyla şekillenmektedir. Anda gerçekleşen durum, bir cismin şu ve bu konumda bulunması üzerinden açıklanan durum olarak görülmektedir. Aristoteles, an üzerine yaptığı açıklamalar da basit bir yer değiştirme hareketini değil, herhangi bir değişim içinde anlık yaşanan değişim durumlarını da ayırt etmeye çabalamaktadır. Zamandaş olan iki anlık durumun, ancak ve ancak aynı anın parçası olduğunda, tam olarak zamandaş ya da eşzamanlı olduğu düşünülmektedir. Öyle zamansal olan anlar, eş zamanlı halde gerçekleşen durumların, tüm üyelerinin sahip olduğu ortak bir zamana işaret ettiği görülmektedir.[351]

Anın, zamanın takip eden yönüyle beraber bazen bir nesneye eşlik eden tarafını yani şimdisini bazen de başka bir doğal nesneye olan şimdi olmasının ayırt edilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla bu ayrımda zamandaş olan nesnelerde ortak olan şimdilerin de açığa çıkarılacağı düşünülmektedir. Böylelikle nesnelerin eş zamanlılığında anın ve zamanın da ilişkiselliği açığa vurulmuş olacaktır. Nesnelerin ontolojik yapısına işaret eden bu yaklaşım, nesnenin tarihini de ortaya koymaktadır.[352] Aristoteles'in zaman bağlamında ve andan hareketle ortaya koymaya çalıştığı, varlığın tabiatını yani ruhunu ortaya koyma çabası, iki nokta olarak düşünülen şimdiler arasında bir tezatlıktan oluşmaktadır. Yani varlığa zaman açısından, çelişkiyle bakmaya çalışan Aristoteles, onun zaman içinde varolmasına da yokolmasına da bir bütün ve zamanın içinde olarak bakmaktadır. Burada varlığın ruhunu çelişki ile kavramak, tıpkı onun doğa felsefesinde yaptığı gibi süreçsel düşünmeden geçmektedir. Zamanda gerçekleşen olayları ve hareketi, önce ve sonra bağlamında süreçsel olarak ele almasıyla; varlığın ruhuna bakışı başlangıcı ve sonunu düşünerek, varlığın

[350]David Bostock, **Space, Time, Matter And Form Essays On Aristotle's Physics**, s.138.
[351]David Bostock, **Space, Time, Matter And Form Essays On Aristotle's Physics**, s.150.
[352]David Bostock, **Space, Time, Matter And Form Essays On Aristotle's Physics**, s.151.

kendisini inşasını ontolojik olarak kavradığı görülmektedir.[353] Değişim teorisini, zaman teorisi ile aktüel ve potansiyelin, önce ve sonrada barınan ilişkisi olması bakımından da kavrayabilmekteyiz.[354] Buradan hareketle, anların olayların özel durumlarına yani ontolojik tarihselliklerine hitap ettiği görülmektedir.

Zamanın sayı olarak değerlendirilmesine yapılan başka bir bağlamda da zamanın saydığımız sayı anlamında değil de sayılabilecek olan anlamında değerlendirildiği görülmektedir. Somut olanın ölçülebilir olması bağlamında, sayı ile ölçülebilecek olan zaman, bazı durumlarda birbirleri yerine kullanılmış görülmektedir. Sayı mevhumunun açıklığa kavuşturulması için *Metafizik* yapıtında bazı açıklamalara bakmak gerekmektedir. Sayıların varlığına ilişkin derinlikli tartışmalar sürdüren Aristoteles, matematik felsefesinde sayıların varlığının kabulü ile nesnelerin de varlığını tıpkı sayı gibi düşünenlere karşı belli bir açıklama yürütmektedir. Platon ve Frege gibi düşünüler irrasyonel bir yapıya sahip olan sayıların varolduğunu düşünmektedirler. Sayıların, her şeyi açıklamakta mümkün bir güç ve sistem ortaya koyduğunu ileri sürmektedirler. Aristoteles ise sayıların ontolojik oluş sürecinde, bu kadar etkili bir öğe olmadığını düşünmektedir. Ona göre zamanda ve mekanda, somut anlamda varolmayan şeylerin, kendi başlarına bağımsız bir varolma durumları söz konusu değildir. Burada düşünülen Aristoteles'in zamanın sayılabilen süreçsel yönüne baktığında Platoncu bir tavırla, tüm zaman kavramını sayıya indirgememiş olduğudur.[355]

[353]Burada ele alınan mesele, zamanın doğasının varlığın doğasına ve diğer bir değişle onun tarihine eğildiği noktada görülmektedir. Hegel felsefesinde varolan süreçsel düşünme mevhumunun, Aristoteles felsefesindeki potansiyel (*dynamis*) ve aktüel (*energia*) kavramlarıyla ilişkili olduğu düşünülmektedir. Burada doğal cismin tarihi ortaya konurken Aristoteles'ten başlayarak, modern felsefeye kadar dallarının uzandığı, çelişkili düşünme üzerine kurulmuş bir diyalektik anlayış yatmaktadır.

[354]Doğan Göçmen, **Hegel Ve Marx Gerçekliğin Ve Geleceğin Felsefesi**, Phoenix Yayınevi, 2023, s.170.

[355]Julia Annas, **Aristotle Number And Time**, The Philosophical Quarterly, Oxford University Press, 1975, ss.97-99.

3.10. ZAMAN, DOĞRU ZAMAN VE SONSUZ ZAMAN, *KHRONOS, KAİROS* VE *AİON*

Aristoteles zaman anlayışının bir doğa fiziği araştırması olması üzerinden, zamana ait bazı kavramların açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. *Khronos*[356] kavramının mitolojik kökenli bir etimolojisi bulunduğu görülmektedir. *Khronos* kavramı zamanın, gün ay yıl ve mevsimleri düşünüldüğünde, fiziki zaman kavramına işaret etmektedir. Dolayısıyla, hareketi ve hareketin süresini de zamanın parçaları içinde belirlenmesini sağlamaktadır. Aristoteles'te *khronos* ise zamanın, sayısal yönünü ifade etmekte kullanılmaktadır.[357]

Kairos'a[358] geldiğimiz de ise metafizik, tarih, etik ve estetik gibi alanlarda da zamansal açıdan ele alınan bir kavram olduğunu görmekteyiz. Özellikle eski dini metinlerin dili söz konusu olduğunda *kairos*, bir şeyi doğru ve uygun zamanda yapmak anlamında kullanılmıştır. Zamanın bu yönü, kozmik sistem içinde tek biçimli bir zaman kavrayışı anlamına gelen, Newton'un da tanımıyla 'akışı eşitleyen zaman' anlamına gelmektedir. Bu anlayışın *khronos*'un fiziki zaman anlayışından ayrı düşünülmesi gerekmektedir. *Khronos* kavramıyla zaman periyodik anlamda, sürenin uzunluğu, miktarı, nesnenin, dünyanın yaşı ve hareket halinde olan nesnelerin hızlarını sayıca kavramakla eş düşünülmektedir. *Kairos* ise buna karşılık olarak zamanın niteliksel yönüne, zaman içinde gerçekleşen olay ve eylemlerin zamanda işgal ettiği özel parçaya; o zaman içinde başka bir zamanda gerçekleşmesi mümkün olmayan zamansal parçalara işaret etmektedir. Ünlü Yunan ozan olan Hesiedos'un da zamansal olarak kullandığı terim, *kairos* olarak düşünülmektedir.[359]

Diğer bir Antik Yunan zaman kavramı olan *aion*[360] kavramı ise diğer zaman kavramlarının üstünde olarak sonsuzlukla bağlantılı ele alınan bir kavram olarak

---

[356]Kelimenin sözlük anlamlarında çeşitli tanımlar olduğu görülmektedir. *Khronos*: zaman, vakit, zaman boşluğu, süre, zaman aralığı, mühlet, vade, yaş, mevsim, gecikme vb. görülmektedir. *Khronos* Antik yaşamda, doğayla bağlantılı düşünülen ve yaşamsal anlamda ilişkili kavramlarla düşünülen bir zaman kavramı olarak karşımıza çıkmaktadır. Mitolojik olarak da Zeus'un babası olan büyük tanrılardan biri olarak bilinmektedir. Bkz. : Francis E. Peters, **Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü**, çev. Hakkı Hünler, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 188-191.

[357]Ömer F. Karaköse, **Khronos&Aristoteles'te Zamanın Doğası**, ss.23-25.

[358]Bkz. : Scholarly Community Encyclopedia, https://encyclopedia.pub/entry/28358 (Erişim 3/6/2024).

[359]John E. Smith, **Time and Qualitative Time**, Philosophy Education Society, The Review of Metaphysics, 1986, ss.3-6.

[360]*Aion* kavramının sözlükteki kullanımına baktığımızda, yaşam süresi, hayat, ömür, öncesiz-sonrasızlık, ezeli-ebedi vb. şekilde kavramsallaştırıldığını görmekteyiz. Aristoteles'te canlı yaşamını

karşımıza çıkmaktadır. Erken dönem felsefi olmayan metinler de ise daha çok yaşam ve ömür olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Mitolojinin geç dönemlerine bakıldığında ise *aion* daha çok Dionysos kültüne yakın anlamlarda kullanılmıştır. Evrendeki karmaşayı gideren ve onun sonsuz döngüselliğini simgeleyen bir tanım almaktadır. *Khronos*'tan farklı olarak ölçülebilen sayılabilen zamandan ayrılarak, zamanın boyutsal tarafının ötesinde sonsuz olan zamanı ifade etmektedir. Aristoteles felsefesine baktığımıza ise zamanın fiziki doğada karşılığını bulan ve zamanın niceliksel yönünün ön plana çıkarıldığı, nesnel zaman anlayışı olan *khronos* kavramını düşünmemiz gerekmektedir.[361]

3.11. DOĞAL CİSİMLERDE RUH VE ZAMAN

Burada Aristoteles'in her şeyin içinde varolan bir zaman kavramı üzerinden 'zamanın ruhu[362] olabilir mi?' tartışmasını yürüttüğünü görmekteyiz. "*Öte yandan zamanın ruhla nasıl bir ilgisi var, niçin her şeyde, yerde, denizde, gökte zaman var diye düşünülüyor, bunlar incelenmeye değer*."[363] Devinen nesneler düşünüldüğünde, zaman ve devinen şeyler arasında olanaklı ya da etkinlik halinde olan bir durum mevcut olabilmekte midir? "*Acaba ruh olmazsa zaman olabilir mi olamaz mı?*"[364] Aristoteles'in devinimi kavramsallaştırırken, zamanın tanımına eğilmesinde epistemolojik özne açısından, zamanın ve cisimlerin arasındaki devinim ilişkisini, zihne dayalı bir bakışla kurduğu görülmektedir. Zaman üzerine düşünmek kendi algılarımız üzerine de düşünmek anlamına gelmektedir.[365] Zaman, doğası gereği evrenin fiziki tüm alanlarına yayılmış görünmektedir. Zamanın böylesi bir yayılımı ile zihin ve zaman yani evrenin değişimini kavratan ruh ve zaman arasındaki bağ

kuşatan bir kavram olarak değerlendirilirken, Platon'da sonsuzluk olarak kavranmaktadır. Bkz. : Francis E. Peters, **Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü**, çev. Hakkı Hünler, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 19-20.

[361]Ömer F. Karaköse, **Khronos&Aristoteles'te Zamanın Doğası**, ss.31-35.

[362]Burada ruh kavramını, zihinsel anlamda zaman ve zihin arasındaki bağlantı olarak düşünmemiz gerekmektedir. Zamanın değişimin bir parçası olması bakımından, bu değişimi kavrayan bir akıl ya da zihin fikrine dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Eğer zaman bir sayı ise onu önce ve sonra arasında numaralandırabilen zihnin varlığını da düşünmek gerekmektedir.

[363]Aristoteles, **Fizik**, s.211, 223a 16-17.

[364]Aristoteles, **Fizik**, s.211, 223a 21.

[365]Norbert Elias, **Zaman Üzerine**, çev. Veysel Atayman, Ayrıntı Yayınları, 2000, s.2.

incelenmeye değer görülmektedir. Burada da benzer olarak, devinim ve zaman arasındaki ilişki ile konunun önemi ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla evren ve doğal cisimler düşünüldüğünde zaman ve değişim arasında potansiyel olarak ve etkinlik olarak bir bağ olduğu görülmektedir.[366]

Aklın yani zihnin varlığı, zamanın varlığının bir kanıtı olarak görülmektedir. Zamanın, sayılan olarak niteliği düşünüldüğünde, sayının rasyonel akıldan çıkan bir sistem olduğu görülmektedir. Öte yandan, zamanın sayısı da devinimin ölçümü adına, akılsal olanla ilişkili olarak düşünülmektedir. Soyut kavramlar düşünüldüğünde, akılsal olan öğeler ön plana çıkarken, doğal olan sayıların akılsal sonuçları olarak görülmektedir. O halde akıldan başka, sayı sayan bir taraf olmadığından, zamanın da akılsal olması olanaklı görülmektedir.[367] Zaman sayılabilir olmasından ötürü, önce ve sonranın değişim hali olarak düşünülmektedir. Burada zamanın, doğal cisimlerin hareketi düşünüldüğünde, ne tür bir devinimin ölçüsü olabildiği sorgulanmaktadır. Sayı, devinim düşünüldüğünde belli bir devinimin değil, sürekli olan devinimin sayısı olarak kavranmaktadır. Şeylerin varoluşuna bakıldığında, zaman içinde var olup yine zaman içinde yok oldukları, artış ve azalışlarının ve yer değiştirmelerinin zaman içinde gerçekleştiği görülmektedir. Dolayısıyla değişim varolduğu sürece, değişimin sayısı olarak zamanın da varolacağı düşünülmektedir. Bu sayı ise özel bir değişime indirgenmeden, sürekli olarak potansiyel olan ve etkinlik halinde olan değişimin sayısıdır.[368]

Değişimin zamanı ve hareketin zamanı arasında, zamansal açıdan eş zamanlılık bulunmaktadır. Bu da değişen cisimlerin ya da değişimin farklı yerlerde, farklı şekiller de olsa bile zamanın neden her yerde aynı olabildiğini açıklamaktadır. Dolayısıyla sayıca eşit ve zamansal anlamda da zamandaş olan şeyler için zamanın doğası da eşit oranda ilişkili görülmektedir. Diğer bir yandan hareketin varlığı ile beraber, cisimlerin hareketinin dairesel şekilde gerçekleştiği düşünülmektedir. Ayrıca Aristoteles'e göre türsel açıdan benzer olan şeyler, sayı olarak da benzer numaralandırılırlar.[369] Zamanı ölçen şey de değişim olarak karşımıza çıkmaktadır. Değişimi ve zamanı belirleyen nicelik ise yine zamanda sayıca belirlenmiş olan bir nicelikle ölçülür. Öncelikli olarak

[366]Aristotle, **Physics**, s.115.
[367]Aristoteles, **Fizik**, ss.211-213, 223a 25-27.
[368]Aristotle, **Physics**, s.116.
[369]*"[V]e madem herbir nesne kendisiyle eşcinsli bir şeyle ölçülüyor, tek tek sayılar'bir' ile, atlar 'at' ile, aynı şekilde zaman da belli bir zamanla ölçülür...*" (Aristoteles, **Fizik**, ss.213-215, 223b 14-15).

ölçen şey, kendine benzeyenin ölçüsünden çıkıyorsa, ölçümü sağlayacak olan hareket biçim olarak tek olan ve mükemmel olan dairesel hareket olarak görülmektedir. Aristoteles dairesel hareketin niceliksel ölçümünü varolan sayıca en anlaşılır ölçüm olarak atamaktadır.[370]

Bu çıkarımların sonucu olarak, epistemolojik öznenin, doğal cisimlerin ve evrenin, zamanla kurduğu akılsal bağın kendisinde zamanın, evrenin değişim ruhunu taşıdığını düşünmesi muhtemel görünmektedir. Değişimin zamanı, zamanın da değişimi ölçmesi bunun göstergesidir. Bu durum varolanların tarihi ve insanın tarihinin de döngüsel olarak gerçekleştiği düşüncesinin temelini oluşturmaktadır. Tarihin yani devinim zamanla uyumlu olduğu ve her varolanın ve yok olanın başlangıç ve bitiş noktalarının, zamana uygun döngüsel yapıda bulunduğu görülmektedir. İnsanların düşündüğü anlamda zaman, döngüsel yapısı içinde anlaşılır görülmektedir. Bunun da sebebi zamanın, hareketi ölçüyor olması ve zamanın ölçüsünün de hareketin kendisi olmasıdır. Yani şeylerin deviniminin döngüsel olduğunu söylemek, zamanın da döngüsel olduğunu söylemektir. [371]

[370]Aristotle, **Physics**, s.116.
[371]Aristotle, **Physics**, s.117.

SONUÇ

Düşünmeyi etkileyen etmenler göz önünde bulundurulduğunda, içinde yaşanılan kültürün düşünceyi şekillendirdiği kaçınılmaz bir gerçektir. Kültür, düşünceyi; düşünce ise kültürün yeşermesinde gerekli olan toprağı ve tohumu ortaya çıkarmaktadır. Şüphesiz ki hangi çağda yaşamış ise o çağın toprağına uygun eylemeyen ve düşünmeyen bir felsefe görüşü bulunmamaktadır. Diyalektik kültürün içinde yeşeren düşünce, kendini aşıp yeni bir düşünceye ve yeni bir anlayışa kapı aralamaktadır. Bu durum insanın, düşünsel perspektifine çok boyutluluk kazandırıp, tarihin ontolojik ve epistemolojik nüvelerini ortaya çıkarmaktadır. İnsan, kendini ve tarihini inşa eden, kendini kuran ve aşan olarak, içinde bulunduğu evrene ve doğaya karşı da benzer bir ilgi göstermektedir. Tarihe bıraktığı ilk el izleri ve taşlara kazınan gerçeğiyle, öğrenecek ve hatırlanacak bir geçmiş zaman parçasının önemini vurgulamıştır. Geçmiş zamandan, şimdiki zamana ve geleceğe uzanan, zamanın bölünmez parçaları arasında, varlığın ve insanın kendini inşası ifşa olmaktadır. Uzun tarihsel varlık alanımız düşünüldüğünde, gizil gibi görünen bu meşakkatli serüven, zamanın değerini ve önemini hatırlatmaktadır. Zamanda olmak, varolmaktır.

Zamanın değeri ve anlamı üzerine düşünen filozoflar, onun gerçeklik alanında yarattığı vurucu bilinmezlik ve varlığını, düşüncelerindeki diyalektik çabayla göstermektedirler. Kavramın kendinde barındırdığı zorluklar göz önünde bulundurulduğunda, felsefi açıdan ele alınması gerekli görülen bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Felsefe tarihine baktığımızda, her dönemde zaman konusu üzerine eğilen ve onun kendine has doğasını ortaya koymaya çalışan, büyük sistem filozofları bulunmaktadır. Şüphesiz Aristoteles, bu filozofların arasına adını yazdırmış, zamanın doğasını, tıpkı diğer doğa araştırmalarında olduğu gibi, dedektif niteliğinde araştırarak ortaya koymaya çalışmıştır. Aristoteles'in içinde yaşadığı dönem ve kültür düşünüldüğünde, pagan etnik yapısının da katkılarıyla, insan-doğa arasındaki bağın güçlü bir şekilde yaşamsal alanda kurgulandığı görülmektedir. Doğa ve insan arasında oluşan birleştirici kültür, dönemin düşünürlerini, doğaya karşı merak ve araştırma eğilimine ittiği görülmektedir. Doğanın bir parçası olarak düşünülen insan, doğanın işleyişi ortaya konduğunda, yaşamsal bir anlam bulacağı fikriyle doğaya eğilmektedir. Bu eğilim ile doğal olanın, ontolojik ve epistemolojik araştırması yapılarak, şeylerin

içindeki asıl ilkeler, onları o şey yapan tözlerin araştırılması söz konusu olmuştur. Sokrates öncesi doğa filozofları, bu araştırma kültürünün temel taşlarını oluşturmaktadır. Anadolu topraklarında birçok farklı noktada izlenen bu kültür, medeniyetin temel taşlarının da oluşmasına zemin hazırlamıştır. İnsan-doğa birlikteliği, doğal olana karşı düşünsel tutumun, insan yaşamına da yön vermesine sebep olmuştur. Aristoteles felsefesinde, doğal olana karşı hayranlık ve araştırma isteğinin ne denli büyük ve derinlikli olduğu görülmektedir.

Doğayı kavramak, insan yaşamını ve doğal olan bilinci kavramaktır. Aristoteles'in uzun çalışmalar dizininin sonucu olarak karşımıza çıkan, bilme mevhumu, bilinmezliğin Sokrates'ten bu yana asıl öğrenme motivasyonu olduğunu göstermektedir. Bilinmezin kavramsal ve eylemsel dürtüsü, felsefenin köklerini beslemektedir; ortaya çıkarmak ve karşıtlıkları serimlemek ise Descartes'ın metaforuyla felsefeyi yaşam alanında, tüm bilimleri kapsayıcı bir ağaç haline getirmektedir. Bu bütünü kavramak ve geleceğe taşımak adına, zamanın kavramsal değeri her çağda kendi varlığını kaçınılmaz olarak ortaya koymaktadır. Eski anlatılara ve mitolojik geçmişe bakıldığında bile, zaman bir sıfır noktası oluşturmaktadır. Diğer bir değişle zaman, kültürün, yaşamın ve aklın kurgulanmaya başladığı bir kavram olarak düşünülmektedir. Yaratıcı kavramının bile başlangıçta ilk ortaya çıkardığı ve sıfır noktasını kurduğu kavram zamandır. Niceliksel olarak sıfırdan başlayan zaman, evrende, doğada, tarihte ve insanda sonsuz olana doğru ilerlemektedir. Zamanın bu kuvvetli teksirini yadsımamak, onun varlığın ontolojik tarihini kuran boyutuyla birleştirdiğinde yaşamsal bir kavrama dönüşmesini sağlamaktadır.

Zaman, belirtilen bağlamlar açısından düşünüldüğünde, kendini ortaya çıkmaya zorlayan bir sistem kurmaktadır. Bu sistemin çözücüleri arasında olan Aristoteles'in zamana yaklaşımı, doğa üzerinden fiziki ve somut olana yönelik kurulmaktadır. Modern çağda felsefi düşünme açısından gelişen varlığın somut gerçekliğini aşıp, soyutlama ve derinlikli düşünme yapısının köklerinin, Aristoteles felsefesinden kaynağını aldığı düşünülmektedir. Somut olanı gözlemlemek, akılsal açıdan ilk hareket ettirici nesnel sahayı oluşturmaktadır. Dolayısıyla Antik düşünürlerin somut ve fiziki araştırmalarının kaçınılmaz, niceliksel sonuçlarının varolması mümkün görünmektedir. Aristoteles felsefesinde doğa araştırmalarını da benzer bir bakış ile düşünebilmekteyiz.

Fiziki doğaya olan bu merak sonucu, doğayı bir araştırma sahası olarak gören Aristoteles, doğa felsefesinin temel dinamiğini devinim kavramı üzerine kurmaktadır. Devinim beraberinde, değişim, hareket, oluş, yokoluş vb. önemli kavramları da açımlamaktadır. Her bir kavram Aristoteles'in felsefesinde kendine has bir doğa oluşturmaktadır. Dolayısıyla Aristoteles felsefesinde ele alınacak kavramlar düşünüldüğünde, her birinin özel ve kendinde değer taşıyan bir bütünlük oluşturulduğu unutulmamalıdır. Devinim, evrenin hakikatidir. Bu hakikat, çıplak gözle bile basit bir şekilde neredeyse doğrudan algılanabilmektedir. Devinen şeylerin kendinde oluşturduğu yapı, varlığın sürekliliğini ve doğasındaki oluşu ortaya çıkarmaktadır. Herakleitosçu anlamda oluş, Aristoteles felsefesinde önemli öğelerin kaynağını oluşturmaktadır. Varlığın oluşunu, sondan başlayarak başlangıca kadar götüren bu anlayış, kavramların doğaları ortaya konulurken ontolojik kavrayışın sistemini şekillendirmektedir.

Tezimizde gösterildiği üzere devinimin önemi göz önünde bulundurulduğunda, Aristoteles'in *Fizik* yapıtında ortaya koymaya çalıştığı şeyin, devinimi mümkün ve sürekli kılan kavramların birer ispatı olarak görülmektedir. Bir şeyin devinebilmesi, onun varolması, bir yerde olması ve zamanda olmasını göstermektedir. Devinim yeri ve zamanı kendi doğası gereği gerekli koşmaktadır. Yapıtın ilk bölümünde Aristoteles, ele alacağı alanın doğa olduğunu ve asıl bilmenin doğal olanın ilkesini bilmek üzerinden kurulacağı argümanıyla başlatmaktadır. İlke problemi *Metafizik*'te bulunan töz problemi ile benzerlik göstermektedir. Özü bilme çabası, Aristoteles felsefesinde, felsefe yapmanın ön koşulu olarak şekillenmektedir. Doğanın tanımı, temel nedenleri ve ilkeleri ortaya konduktan sonra, doğanın devinimin gerçekleştiği mekan olarak belirlenmesine geçilmektedir. Dolayısıyla *Fizik* yapıtının ilk üç bölümünde, devinimi mümkün kılan ve kılmayan kavramların neliği üzerine uzun soluklu bir yazınsal parçalar dizini karşımıza çıkmaktadır. Yapıtın dördüncü bölümünde bulunan zaman kavramı, devinimin eş anlamlı karakterini oluşturarak, devinimle ilişkisel olarak ortaya konmaktadır. Sonsuzluk, yer ve boşluk kavramlarının, devinimin sağlanması için mümkün olan nitelikleri ve nicelikleri açısından değerlendirildiği ilk üç bölümde, zaman kavramına gelinene kadar, zamanın mümkün olmasını sağlayan yönlerin açığa çıkarılmasıyla gerçekleştiği görülmektedir.

Zaman, fiziki doğa düşünüldüğünde, somut olanın değişim açısından hareketini ortaya çıkaran kavram olarak görülmektedir. Zamanın bu yapısı öncelikle kendinde barınan doğası açıklanarak ortaya konmuştur. Zamanın parçaları düşünüldüğünde, geçmiş, şimdi ve gelecek bütünlüklü bir ilişki ortaya koymaktadır. Bu üç parça arasında kurulan bağ, önce ve sonra kavramlarını doğurmaktadır. Doğada gerçekleşen devinim düşünüldüğünde, her değişen doğal nesnenin bir öncesi ve bir sonrası bulunmaktadır. Önce ve sonra, ontolojik açıdan değişimin koşulunu oluşturmaktadır. Zaman ise doğal nesnenin deviniminin, önce ve sonraya göre sayılma süresini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Aristoteles zamanı bir sayı olarak belirlemektedir. Değişimin sayısı, zamanın sayısı olmaktadır. Zamanın geçtiğini düşünmemiz ve doğal cismin değişimini gözlemlememizin de temel sebebi bu ilişkisel bağda kurgulanmaktadır. Zaman, değişimin kendisi değildir; değişimin numaralandırılmış niceliksel halidir. Değişim de zamanın kendisi değildir; çünkü değişmeyen şey de zamanın içinde olmaktadır. Buradan hareketle Aristoteles'in zamanı sadece devinime indirgemeyen bir bakış açısı sunduğunu görmekteyiz. Durağan olan doğal cisim de zamanın parçalarında bir varlık alanı oluşturmaktadır. Bu tanımıyla zaman kavramı, varlık alanında derinlikli bir yer kaplamaktadır.

Zamanda olmak, zamandaş olmak kavramlarının ön plan çıkarılmasında, devinimle beraber, doğal cisimlerin tür ve cins açısından kategorileri ortaya konmak istenmiştir. Sayıca çok olan ve zamandan farklı bir algılanışla numaralandırılan türler, zaman açısından zamandaş olmakla varlıklarını nitelendirebilmektedirler. *Kategoriler* yapıtında, mantıksal açıdan zamanın bir temelini bulmak mümkündür. Bir varlığın, neliği düşünüldüğünde ortaya konulacak temel sorunsal olarak belirlenen on kategori, içinde zaman mevhumunu da barındırmaktadır. 'Bir şey, zamansal açıdan nasıl ve ne zaman varolmaktadır?' düşüncesi, kategoriler düşünüldüğünde, *Metafizik*'te işlenen töze yönelik soruları doğurmaktadır. Dolayısıyla zamanın, tözsel önemi de Aristoteles felsefesinde eş değer niteliklerle farklı yapıtlarda açığa çıkarılmıştır.

Zamanın kendine has doğası Aristoteles felsefesinde, farklı zamansal anlayışlarında belirsizliklerini gözler önüne sermektedir. Zamanın parçaları düşünüldüğünde an kavramının önemi bu noktada değer kazanmaktadır. Zaman parçaları arasında, şimdiki zaman devinim gerçeğini kavramamıza yardımcı olan parça olarak düşünülmektedir. An, zamanın sınırıdır. Parçalar arasında bütünlük kuran ve

değişimi anlaşılır kılan kavram olarak an, Aristoteles'in zaman felsefesinde önemli bir yer kaplamaktadır. Andan hareketle kavramsallaştırılan zaman, anın şimdide olmak bakımından, ontolojik ve epistemolojik kökünü oluşturmaktadır. Şimdiki zaman, zamanda olmak anlamında, geçmiş ve geleceği içinde bulundurmaktadır. Dolayısıyla zamansal kavrayış, anın içinde şekillenmektedir. Anda olmak, zamanda olmaktır ve zamanın parçalarında gezinerek, tarihsel aklı ortaya çıkarmaktadır.

KAYNAKÇA

Ackrill, J. L. **Aristotle The Philosopher**, Oxford University Press, 1981.

Anlı, Ö.F. Aristoteles ve Fizik, **Bilim ve Ütopya**, Sayı:209, İstanbul, 2011.

Annas, Julia. **Aristotle Number and Time**, The Philosophical Quarterly, Oxford University Press, 1975.

Aristoteles, **Metafizik**, çev. Y. Gurur Sev, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2016.

Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, Sosyal Yayınları, 1996.

Aristoteles, **Fizik**, çev. Saffet Babür, İstanbul, 2022.

Aristotle, **Physics**, çev. Robin Waterfield, Oxford World's Classics, 2008.

Aristoteles, **Kategoriler**, çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, İstanbul, 2021.

Aristoteles, **Oluş ve Bozuluş**, çev. Y. Gurur Sev, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2019.

Aristoteles, **Problemeta Physica**, çev. Oğuz Özügül, Islık Yayınları, İstanbul, 2016.

Aristoteles, **Gök üzerine**, çev. Saffer Babür, Bilgesu Yayınları, Ankara, 2013.

Bardon, Adrian. **Zaman Felsefesinin Kısa Tarihi**, çev. Özgür Yalçın, İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023.

Bostock, David. **Space, Time, Matter And Form Essays On Aristotle's Physics**, Oxford Aristotle Studies, 2006.

Chelsea, C.H. **Chronos In Aristotle's Physics On The Nature Of Time**, Springer Briefs In Philosophy, 2015.

Cornford, F.M. **Sokrates Öncesi ve Sonrası**, çev. A.M. Celal Şengör- Senem Onan, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

Descartes, Rene. **Felsefenin İlkeleri**, çev. Mesut Akın, Say Yayınları, İstanbul, 2017.

Descartes, Rene. **Felsefenin İlkeleri**, çev. Mehmet Karasan, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1988.

Duralı, Ş.Teoman. Aristoteles'in 'Kategoriler'inde, 'Fizik'i ve 'Metafizik'inde Değişme Ve Zaman Sorunları, **İstanbul Üniveristesi Felsefe Arşivi Dergisi**, Sayı:26, 1987.

Elias, Norbert. **Zaman Üzerine**, çev. Veysel Atayman, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2000.

Göçmen Doğan. **Hegel ve Marx Gerçekliğin ve Geleceğin Felsefesi**, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2023.

Gül, E.S. **Aristoteles'te Fizik ve Metafizik** *İlişkisi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2010.

Herakleitos, **Fragmanlar**, çev. C. Cengiz Çevik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021.

Karaköse, Ömer F. **Khronos&Aristoteles'te Zamanın Doğası**, Eskiyeni Yayınları, Ankara, 2022.

Kayar, Esma. **Aristoteles'te İlke Sorunu**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011.

Leunissen, Mariska. **Aristotles's Physics a Critical Guide**, Cambridge Critical Guides, 2015.

Platon, **Timaios**, çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, İstanbul, 2020.

Ross, David. **Aristoteles**, Çev. Ahmet Arslan, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 2014.

Rüşt, İbn-i. **Metafizik Büyük Şerhi**, çev. Muhittin Macit, İslam Felsefesi Klasikleri, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2016.

Smith, John E. **Time and Qualitative Time**, Philosophy Education Society, The Review of Metaphysics, 1986.

Störig, Hans Joachim. **Vedalardan Tractatus'a Dünya Felsefe Tarihi**, çev. Nilüfer Epçeli, Say Yayınları, İstanbul, 2011.

Tezel, Ayşe. **Aristoteles'te Zaman Kavramı**, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, 2017.

Timuçin, Afşar. **Aristoteles Felsefesi**, Kavram Yayınları, İstanbul, 1976.

Topdemir, Hüseyin G. Aristoteles'in Doğa-Fizik-Felsefesi, **Felsefe Dünyası Dergisi**, 2004/1.

Vernant, Jean-Pierre. **Antik Yunan'da Mit ve Düşünce**, çev. Nazım C. Serbest, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2022.